

Главный редактор — Добронравов Виктор Александрович, д-р технических наук, ТУМ, Молдавия

Помощник редактора — Прудникова Антонина Михайловна, д-р медицинских наук, ГМУ, Молдавия

Редакционный совет:

- Антоненко Валентина Яковлевна, д-р химических наук, Химзавод, Дурлешты, Молдавия
- Филипов Евгений Павлович, д-р биологических наук, МГОУ, Российская Федерация
- Барышева Надежда Николаевна, д-р экономических наук, Минэкономразвития Российской Федерации
- Керенцев Павел Андреевич, д-р педагогических наук, РОСНОУ, Российская Федерация
- Матвеев Антон Антонович, д-р сельскохозяйственных наук, Юг-Вет-Агро, Казахстан
- Лукина Инна Дмитриевна, д-р юридических наук, ЛексФинанс Групп, Российская Федерация
- Дубин Илья Ильич, кандидат филологических наук, КНУ им. Тараса Шевченка, Украина
- Примак Федор Владимирович, кандидат математических наук, Филиал РГСУ в г. Дедовск, Российская Федерация
- Родина Екатерина Тихоновна, кандидат исторических наук, ГГУ, Российская Федерация
- Ануфриев Алексей Анатольевич, кандидат географических наук, МГРИ-РГГРУ, Российская Федерация
- Шевченко Алина Юрьевна, кандидат философских наук, ГАУГН, Российская Федерация
- Румянцев Дмитрий Аркадьевич, кандидат социологических наук, ВУ МО Российской Федерации
- Журина Анна Ивановна, кандидат политических наук, НИУ ВШЭ, Российская Федерация
- Евстегнеева Елена Викторовна, кандидат физических наук, Университет «Дубна», Российская Федерация

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

«Scientific-Researches»

Адрес редакции: Молдова, Кишинев, бул. Дечебал 80/1

Сайт: <http://science-research.com>

E-mail: editor@science-research.com

СОДЕРЖАНИЕ

БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Ганиева З.А.,
Хашимова М.Х., Лебедева Н.И.*
ВЛИЯНИЕ ПРЕПАРАТА ЭКОНИЛ НА
ЭНТЕРОФАУНУ ТЕРМИТОВ 3

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

- Березина Л.В.,
Фильчаков И.В., Матяш В.И.*
ВЛИЯНИЕ НИЗКОИНТЕНСИВНОГО
ЛАЗЕРНОГО ОБЛУЧЕНИЯ КРОВИ В
СИСТЕМЕ IN VITRO НА
ФУНКЦИОНАЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ
ФАГОЦИТОВ..... 5

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Зеленська Л.Д., Башкір О.І.*
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ДЕТЕРМІНАНТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В
ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ (1919-
1933pp.)..... 9

- Гиниятуллина Э.Х.*
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ
ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ
УМЕНИЙ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО
ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....15

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Пустовалов І.В.*
БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧІ СТОСУНКИ В
СІМ'ЯХ ПОВТОРНОГО ШЛЮБУ ЯК
ЧИННИК РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-
СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ
ПІДЛІТКІВ..... 20

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

- Ненько Н.И., Киселева Г.К.,
Сергеева Н.Н., Караваева А.В.*
ЭКЗОГЕННАЯ РЕГУЛЯЦИЯ РОСТОВЫХ
И ГЕНЕРАТИВНЫХ ПРОЦЕССОВ
ЯБЛОНИ В НАСАЖДЕНИЯХ
ИНТЕНСИВНОГО ТИПА 31

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Грущинська Н.М.*
АНТИКРИЗОВА ПОЛІТИКА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ 38

- Сментина Н.В.*
РОЛЬ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ.....43

БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ВЛИЯНИЕ ПРЕПАРАТА ЭКОНИЛ НА ЭНТЕРОФАУНУ ТЕРМИТОВ

Ганиева З.А., Хашимова М.Х., Лебедева Н.И.

Институт Генофонда растительного и животного мира АН РУз

Аннотация

В данной статье показано, что в переваривании пищи термитов участвуют микроорганизмы-симбионты, живущие в кишечнике термитов. Также показано, что препарат Эконил, является высокотоксичным инсектицидом для термитов, влияющим на кишечную флору.

Annotation

This article shows that in the digestion of food termite participating symbiont microorganisms living in the gut of termites. It is also shown that the drug Econil, a highly toxic insecticide for termites affecting the intestinal flora.

Ключевые слова: термиты - termite, *Anacanthotermes*, микроорганизмы - microorganism, симбионты - symbionts, препарат - preparation, энтеробиота - enterobiasis, жгутиковые - flagellates.

Keywords. termites, *Anacanthotermes*, microorganism, symbionts, preparations, enterobiasis, flagellates.

Во всех странах Центральной Азии одними из самых опасных вредителей, наносящими огромный ущерб зданиям и сооружениям, в том числе историческим памятникам культуры, являются туркестанский (*Anacanthotermes turkestanicus* Jacobs, 1904) и большой закаспийский (*A. ahngerianus* Jacobs, 1904) термиты [1]. В результате их жизнедеятельности на территории Республики повреждаются жилые дома, промышленные и исторические объекты. Поэтому разработка методов борьбы с ними стало одним из важных задач. Чтобы разработать современные и эффективные методы борьбы с ними, необходимо выявить уязвимые стороны в биологии их развития. Известно, что термиты питаются мертвой древесиной. Но, питаясь деревом, они не могут самостоятельно переварить и усвоить клетчатку. Эту работу выполняют обитающие в средней и задней части их кишечника многочисленные жгутиковые простейшие (более 300 видов). В общей массе жгутиковые составляют почти половину веса насекомого. Заселяют они пищевой тракт термитов с первых дней их жизни и присутствуют на всех стадиях развития насекомого, за исключением яиц, самых молодых возрастов и периодов, непосредственно следующих за линькой. Появившиеся из яиц молодые термиты, облизывая анальные отверстия взрослых, заражают себя жгутиконосцами [2].

Жгутиковые из *Hypermastigina* (*Trichonympha* и др.), вырабатывая целлюлазу, расщепляют целлюлозу до растворимого углевода (простой сахар). О том, что роль симбиотов в переваривании пищи является ведущей,

подтверждено и нашими опытами с определением собственного и симбионтного пищеварения у термитов [3].

А также надо отметить, жизненный цикл многих жгутиконосцев хорошо приспособлен к развитию термита с периодическими линьками, во время которых его кишечник полностью освобождается от них.

В связи с необходимостью внедрения вместо традиционных химических методов контроля термитов, альтернативных, экологически приемлемых методов регуляции их численности, требуются фундаментальные знания об особенностях пищевого поведения и питания этих насекомых. До сегодняшнего дня, несмотря на обширные исследования, многие аспекты жизнедеятельности термитов, особенно региона Центральной Азии не выявлены. Исследования пищевого поведения, пищеварения - область, которая в связи с высокой адаптацией термитов к меняющейся среде, является постоянно востребованной в исследованиях. Детальное проведение работ в этих областях приведет к более разнообразным подходам контроля численности термитов.

Связи с этим, нами проведены исследования по влиянию препарата Эконил на энтерофауну термитов. Эконил (4% к.э. производства ООО «Экокимёбиосервис» Узбекистан) действующим веществом является фипронил. Испытания препарата Эконил 4% к.э. проводили как в лаборатории и производственных условиях. Производственные наблюдения проводили в помещении музейного комплекса Ичан-кальа (мечеть Джума) и махалле «Мевастон» Хивинского района Хорезмской области. Использовали препарат в концентрации

0,002-0,003% , в качестве эталона использовали Регент, 20% к.с - 0,003%.

Результаты исследования.

Лабораторные испытания. Из данных таблицы видно, что биологическая эффективность препарата Эконил 4% к.э. в 0,002% концентрации составила на третий день наблюдений 5%; на шестой - 32,0%; на девятый - 70,4% и на двенадцатый день- 98,0%. При концентрации препарата 0,003% эффективность составила 5,0; 47,0; 78,5; и 99,8% соответственно. Препарат в концентрации 0,003% оказался более высокотоксичным для термитов по сравнению с концентрацией 0,002%. Уже через сутки была установлена частичная гибель насекомых. Многие из них были парализованы, т.е. лежали на спинке, а некоторые, задними концами брюшка из-за наличия клейких фекальных выделений, которое свидетельствуют о диарее, прилипли друг к другу.

Микроскопическое исследование фекальных выделений термитов показало, что большинство жгутиконосцев, особенно крупных размеров, были погибшими, обнаруживались единичные мелкие жгутиконосцы, спирохеты, палочкообразные бактерии.

При вскрытии насекомых было установлено, что их кишечник светлый, полупустой и почти прозрачный. В толстом кишечнике отсутствовали жгутиконосцы крупных и средних размеров и заметно было движение только очень мелких форм простейших. Кроме того, выявлено активное движение палочкообразных, спирохет и кокковых бактерий.

Таким образом, при воздействии инсектицидного препарата (Эконил, 4% к.э.) в толстом кишечнике погибают жгутиконосцы крупных и средних размеров, сохраняют активность только очень мелкие формы простейших и бактерии; в фекальных выделениях термитов отмечены мелкие жгутиконосцы и спирохеты, кокки и бациллы. При действии препарата Эконил, следует отметить, общая численность простейших уменьшалась до уровня, не способствующего поддержанию жизнедеятельности.

Производственные наблюдения проведенная в помещения музейного комплекса Ичанкальа (мечеть Джума) и махалле Мевастон показали, что через 45 дней после установки контейнеров-приманок, биологическая эффективность препарата при концентрации 0,002 составила 40,2%; через 90 дней - 97,0%, а при концентрации препарата 0,003% через 45 дней биологическая эффективность была равна 54,8%, а через 90 дней - 100%.

В качестве эталона использовали препарат Регент, 20% к.с. в концентрации 0,003%, который тоже дал высокий биологический эффект для термитов (52,8 и 98,5% смертности на 45- и 90-й дни наблюдения соответственно).

Полученные данные подтверждают, что Эконил, является препаратом, влияющим на кишечную систему переваривания, которая у термитов осуществляется с участием симбионтных организмов. Следовательно, при дальнейшем усовершенствовании разработки доз и режима применения этого препарата можно будет получить нацеленную на популяцию энтеробиоты кишечника долгосрочную методику истребления термитов.

Таким образом, полученные данные показывают, что в эндоэкологической системе простейшие играют существенную роль в жизнедеятельности термитов. Использование препаратов, уничтожающих кишечную микрофлору приводит к исчезновению простейших на фоне кокковых и палочковидных бактерий и, в конечном счете, гибели термитов.

Список использованной литературы

1. Хамраев А.Ш. Термиты Центральной Азии: Проблемы и пути их решения // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. Нукус, 2006. №4. -С. 20-23.
2. Кучкарова Л.С., Ганиева З.А. Особенности энтеробиоты термитов рода *Anacanthotermes*.// Тезисы докладов V съезда микробиологов Узбекистана. - Ташкент, 2012. - С. 25.
3. Кучкарова Л.С., Хамраев А.Ш., Ашок Р., Мирзаева Г.С., Ганиева З. А. Энтеральные целлюлазы туркестанского термита // Узб. биол. журн. -Ташкент, 2008. № 2. - С. 42-45.

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

УДК 66.088:578.832+616-008.9

Березина Лариса Вячеславовна

Кандидат медицинских наук, старший научный сотрудник научного отдела интенсивной терапии и детоксикации

ГУ «Институт эпидемиологии и инфекционных болезней имени Л.В. Громашевского НАМН Украины», Киев

Berezina Larysa Vyacheslavovna

The candidate of medical Sciences, senior researcher of the Department of intensive therapy and detoxification

State Institute «L.V.Gromashevskiy Institute of Epidemiology and Infectious Diseases of the National Academy of Medical Science», Kyiv

Фильчаков Игорь Викторович

Кандидат медицинских наук, ведущий научный сотрудник научного отдела диагностики инфекционных и паразитарных болезней ГУ «Институт эпидемиологии и инфекционных болезней имени Л.В. Громашевского НАМН Украины», Киев

Filchakov Igor Viktorovich

The candidate of medical Sciences, leading researcher of the scientific Department of diagnostics of infectious and parasitic diseases State Institute «L.V.Gromashevskiy Institute of Epidemiology and Infectious Diseases of the National Academy of Medical Science», Kyiv

Матяш Виктор Иванович

Доктор медицинских наук, профессор, заведующий научным отделом интенсивной терапии и детоксикации

ГУ «Институт эпидемиологии и инфекционных болезней имени Л.В. Громашевского НАМН Украины», Киев

Matyash Viktor Ivanovich

Doctor of medical Sciences, Professor, head of the scientific Department of intensive care and detoxification

State Institute «L.V.Gromashevskiy Institute of Epidemiology and Infectious Diseases of the National Academy of Medical Science», Kyiv

ВЛИЯНИЕ НИЗКОИНТЕНСИВНОГО ЛАЗЕРНОГО ОБЛУЧЕНИЯ КРОВИ В СИСТЕМЕ IN VITRO НА ФУНКЦИОНАЛЬНУЮ АКТИВНОСТЬ ФАГОЦИТОВ THE EFFECT OF LOW INTENSITY LASER IRRADIATION OF BLOOD IN VITRO ON THE FUNCTIONAL ACTIVITY OF PHAGOCYTES

Аннотация

В статье исследована функциональная активность фагоцитов периферической крови практически здоровых людей и больных с герпесвирусными инфекциями при низкоинтенсивном лазерном облучении образцов крови.

Ключевые слова: низкоинтенсивное лазерное облучение, нейтрофильные гранулоциты, моноциты.

Abstract

The article explores the functional activity of phagocytes of peripheral blood of healthy individuals and patients with herpesvirus infections in low-intensity laser irradiation of blood samples.

Keywords: low-intensity laser irradiation, neutrophil granulocytes, monocytes.

Характер взаимодействия фотонов света с биологической тканью зависит от параметров лазера и характеристики самого объекта облучения. В настоящее время разработана концепция прямого действия низкоинтенсивного лазерного излучения (НИЛИ) на биологические объекты в результате резонансного поглощения лазерного излучения на молекулярном

уровне [9, с.25]. В биологических объектах имеются фоточувствительные акцепторы, которые поглощают излучения разных длин волн. Установлено, что фотобиологической активностью обладает свет в ультрафиолетовой, видимой и ближней инфракрасной участках спектра.

Известно также, что система мононуклеарных фагоцитов имеет решающее значение в формировании естественной резистентности организма к инфекциям [8, с.49]. В последнее время, не меньшее внимание стали уделять полиморфноядерным лейкоцитам, как факторам защиты организма не только от патогенных микроорганизмов, но и как эффекторам противовирусной резистентности.

Цель исследования. Изучить функциональную активность фагоцитов периферической крови практически здоровых людей и больных с герпесвирусными инфекциями при низкоинтенсивном лазерном облучении образцов крови.

Материалы и методы. В опытах для облучения крови в системе *in vitro* использовали лазер «Лика-терапевт» (ПМВП «Фотоника Плюс», Украина). Спектральный диапазон действия: 635 нм, плотность мощности облучения 25-40 мВт/см².

Гепаринизированную кровь доноров в объеме 10 мл разделяли на две части, одна из которых подвергалась лазерному облучению в стеклянной чашке Петри (диаметром 50мм). Использовали плотность мощности лазерного излучения 25 мВт/см². Такая плотность мощности низкоинтенсивного лазерного излучения была выбрана на основании ранее полученных нами данных при экстракорпоральном лазерном облучении крови длиной волны 405 нм [1, с.10; 2, с.11]. В качестве контроля использовали клетки, выделенные из не облученных образцов крови.

Функциональную активность фагоцитов периферической крови (нейтрофильных гранулоцитов – НГ и моноцитов – М) изучали в тестах по определению поглотительной и метаболической активности [4, с.37; 5, с.76]. В качестве тест-культуры использовали музейный штамм бактерий *Staphylococcus aureus* ATCC 25923, полученный из музея патогенных для человека микроорганизмов ГУ «Институт эпидемиологии и инфекционных болезней им. Л.В. Громашевского НАМН Украины». Поглотительную способность оценивали по двум показателям: процент фагоцитоза (ФИ) и фагоцитарное число (ФЧ). Метаболическую активность определяли в НСТ-тесте в спонтанном (СП) и стимулированном (СТ) вариантах с определением функционального резерва (ФР) клеток [3, с.87; 6, с.9; 10, с.492].

Обработка полученных данных проводилась методами вариационной статистики, достоверность различий определяли по критерию Стьюдента [7, с.8].

Результаты и их обсуждение. Как свидетельствуют данные приведенные в таблице 1, поглотительная способность нейтрофильных гранулоцитов и моноцитов периферической крови практически здоровых доноров при лазерном облучении (мощность 25 мВт/см², экспозиция – 20 мин.) усиливается. Наблюдается повышение процента фагоцитоза как в НГ, так и М. Однако увеличение ФЧ наблюдалось только в НГ ($p < 0,05$).

Таблица 1.

Влияние лазерного облучения *in vitro* на поглотительную способность нейтрофильных гранулоцитов и моноцитов периферической крови практически здоровых людей.

Период исследования	Показатели поглотительной способности			
	Нейтрофильные гранулоциты		Моноциты	
	ФИ (%)	ФЧ (y.e.)	ФИ (%)	ФЧ (y.e.)
До облучения (n=12)	63,2 ± 1,7	6,6 ± 0,2	46,8 ± 1,0	3,8 ± 0,3
После облучения (n=12)	68,6 ± 1,0*	8,3 ± 0,3*	51,7 ± 1,3*	3,9 ± 0,3

Примечание: * - разница с показателем до облучения статистически достоверна ($p < 0,05$).

Вместе с тем, низкоинтенсивное лазерное облучение (НИЛО) крови доноров приводит к повышению метаболической активности нейтрофильных гранулоцитов и моноцитов.

Как показано в таблице 2, наблюдается статистически достоверное повышение ФР клеток, что указывает на рост бактерицидности фагоцитов.

Таблица 2.

Метаболическая активность нейтрофильных гранулоцитов и моноцитов периферической крови практически здоровых людей при НИЛО in vitro.

Период исследования	Показатели НСТ теста					
	Нейтрофильные гранулоциты			Моноциты		
	СП (%)	СТ (%)	ФР(у.е.)	СП (%)	СТ (%)	ФР(у.е.)
До облучения (n=12)	14,5±0,6	37,0±1,2	22,3±1,6	10,4±0,4	27,5±0,5	17,9±0,6
После облучения (n=12)	20,8±1,0*	48,0±1,4*	27,3±1,6*	15,6±1,5*	30,6±2,5*	24,0±2,0*

Примечание: * - разница с показателем до облучения статистически достоверна ($p < 0,05$).

В следующей серии экспериментов мы исследовали влияние НИЛИ на фагоцитарную активность лейкоцитов периферической крови, облучали светом лазера с плотностью мощности 25 мВт/см² в течение 20 и 40 мин. после их выделения из цельной крови. Контролем служили интактные лейкоциты.

Результаты проведенных опытов показали, что НИЛИ в дозе 25 мВт/см² достоверно повышает функциональную активность фагоцитов, увеличивая как процентное содержание

фагоцитирующих клеток (ФИ), так и поглотительную способность (ФЧ) лейкоцитов периферической крови (таблица 3). Следует заметить, что динамика фагоцитарной активности лейкоцитов в случае 20 мин. экспозиции облучения достоверно возрастает на 60-120 минутах инкубации облученных лейкоцитов ($p < 0,05$). Вместе с тем, повышение экспозиции до 40 мин. облучения, хотя и приводит к росту фагоцитоза, но не превышает показатели при 20 мин. экспозиции.

Таблица 3.

Влияние НИЛИ с плотностью мощности в 25 мВт/см² и экспозицией 20 и 40 минут на динамику фагоцитоза лейкоцитов периферической крови доноров.

Время инкубации (мин.)	Показатели фагоцитоза после разной экспозиции облучения					
	Интактные лейкоциты		20 (мин.)		40 (мин.)	
	ФИ (%)	ФЧ(у.е.)	ФИ (%)	ФЧ(у.е.)	ФИ (%)	ФЧ(у.е.)
20	21,6±1,3		21,2±1,6		21,2±2,3	
		3,10±0,15		3,9±1,6*		3,10±0,21
30	21,2±1,7		25,0±1,9*		22,0±1,6*	
		2,60±0,08		3,00±0,12*		3,00±0,16*
60	22,4±1,1		27,6±1,8*		24,6± 2,0*	
		2,60±0,10		3,40±0,21*		3,30±0,13*
120	22,1±1,5		35,6±1,9*		26,6±1,3*	
		2,60±0,12		3,60±0,10*		3,10±0,20*

Примечание: * - различия между средними показателями в контроле (интактные лейкоциты) и опыте (при облучении) статистически достоверны ($p < 0,05$).

Таким образом, НИЛИ длиной волны 635 нм образцов крови практически здоровых доноров в системе in vitro (в указанном режиме) приводит к стимуляции поглотительной способности и метаболической активности фагоцитов. В большей степени стимулирующее действие НИЛИ проявляется на функциональной активности нейтрофильных гранулоцитов, чем моноцитов крови доноров.

Дальнейшие исследования НИЛИ образцов крови (в указанном режиме) больных с герпесвирусными инфекциями также свидетельствует о стимуляции как поглотительной способности НГ и М (таблица 4), так и метаболической активности фагоцитов (таблица 5). Однако, статистически достоверного повышения ФР моноцитов периферической крови больных с герпесвирусными инфекциями при этом не отмечается ($p > 0,05$).

Таблица 4.

Показатели поглотительной способности НГ и М периферической крови больных с герпесвирусными инфекциями при облучении лазером *in vitro*.

Период исследования	Показатели поглотительной способности фагоцитов			
	НГ		М	
	ФИ (%)	ФЧ(у.е.)	ФИ (%)	ФЧ(у.е.)
До облучения (n=12)	53,0±1,0	5,5± 0,2	43,2± 0,8	3,2± 0,1
После облучения (n=12)	61,6±1,0*	7,0± 0,2*	49,8±1,2*	3,2± 0,1

Примечание: * - разница с показателем до облучения статистически достоверна ($p < 0,05$).

Таблица 5.

Метаболическая активность НГ и М периферической крови больных с герпесвирусными инфекциями при ее облучении лазером *in vitro*.

Период исследования	Показатели НСТ теста фагоцитов					
	НГ			М		
	СП (%)	СТ (%)	ФР (у.е.)	СП (%)	СТ (%)	ФР (у.е.)
До облучения (n=12)	16,8±0,7	38,2±0,8	21,4±0,6	9,3±0,4	24,6±1,0	15,3±0,8
После облучения (n=12)	20,0±0,9*	44,9±1,9*	24,6±1,3*	11,9±0,7*	29,4±1,7*	17,5±0,9

Примечание: * - различия статистически достоверные ($p < 0,05$).

Выводы. Приведенные данные свидетельствуют о том, что НИЛИ длиной волны 635 нм может рассматриваться как эффективный фактор повышения функциональной активности нейтрофильных гранулоцитов периферической крови больных с герпесвирусными инфекциями. Между тем, как было показано нами ранее [1, с.10; 2, с.11], экстракорпоральное лазерное облучение крови больных с герпесвирусными инфекциями в синем диапазоне (405 нм) приводит к существенному повышению функциональной активности как нейтрофильных гранулоцитов, так и моноцитов крови. Такая разница в действии НИЛО различной длины волны, особенно на функциональную активность моноцитов периферической крови, требует дальнейшего изучения.

Литература

1. Вплив екстракорпорального лазерного опромінення крові на показники функціональної активності моноцитів хворих на герпесвірусні інфекції / Л.В. Березіна, В.І. Матяш, О.Л. Панасюк, І.В. Фільчаков // Вірусні хвороби. ВІЛ-інфекція/СНІД: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю і пленуму Асоціації інфекціоністів України, 3-4 жовтня 2013р., м. Алушта. – 2013. – С.10 – 11.

2. Вплив екстракорпорального лазерного опромінення крові на показники функціональної активності нейтрофілних гранулоцитів

хворих на герпесвірусні інфекції / Л.В. Березіна, В.І. Матяш, О.Л. Панасюк, І.В. Фільчаков // Вірусні хвороби. ВІЛ-інфекція/СНІД: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю і пленуму Асоціації інфекціоністів України, 3-4 жовтня 2013р., м. Алушта. – 2013. – С.11 – 12.

3. Грачева М.П. Определение бактерицидной силы альвеолярных макрофагов с помощью НСТ-теста // Журн. микробиол. – 1984. – N 2. – С.87-88.

4. Дуглас С.Д., Куи П.Г. Исследование фагоцитоза в клинической практике. – М.: Медицина. – 1983. – 109 с.

5. Методы исследований в иммунологии / Под ред. И. Лефковитса, Б. Пернуса. – М.: Мир, 1981. – 485 с.

6. Нагоев Б.С. Модификация цитохимического метода восстановления нитросинего тетразолия // Лаб. дело. – 1983. – N 8. – С.7-11.

7. Стрелков Р.Б. Статистические таблицы для экспресс обработки экспериментального и клинического материала: Методические рекомендации. – Обнинск, 1980.-20 с.

8. Фрейдлин И.С. Система мононуклеарных фагоцитов. – М.: Медицина, 1984. – 272с.

9. Karu T.I. Photobiology of low-power laser therapy.– London: Harwood, Acad. Publ., 1989.- 268 с.

10. Muller F., Rollag H., Froland S. Nitroblue tetrazolium reduction in monocyte-derived macrophages //APMIS. – 1989. – V.97. – P.490-496.

ПЕДАГОГІЧЕСКІЕ НАУКИ

Зеленська Людмила Дмитрівна

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, доктор педагогічних наук, професор*

Zelenska Liudmyla Dmytrivna

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Башикір Ольга Іванівна

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, кандидат педагогічних наук, доцент*

Bashkir Olha Ivanivna

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ (1919-1933рр.)

SOCIAL AND POLITICAL DETERMINANTS OF ORGANIZATION OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION IN KHARKIV REGION (1919-1933)

Анотація

На основі аналізу педагогічної літератури й архівних матеріалів проаналізовано процес становлення вищої педагогічної освіти на Харківщині (1919-1933рр.). Суспільно-політичними детермінантами організації педагогічного вишу в Харківському регіоні стали політика радянської влади щодо створення «нової» вищої школи, ліквідація системи університетської освіти, відкриття ряду науково-дослідницьких установ (кафедр педології, педагогіки, Українського науково-дослідницького інституту педагогіки) та Інституту народної освіти протягом 20-х років ХХ ст. 30-ті роки ознаменувалися низкою численних реорганізацій системи педагогічної освіти на Харківщині: Всеукраїнський інститут народної освіти імені М.О. Скрипника набув значного соціального значення і разом із Інститутом підвищення кваліфікації керівних освітніх кадрів утворив 1933р. Харківський державний педагогічний інститут із Вечірнім інститутом підвищення кваліфікації вчителів при ньому.

Ключові слова: педагогіка, кафедра, науково-дослідницька установа, Інститут народної освіти, Харківщина, педагогічний інститут.

Abstract

The process of formation of higher pedagogical education in Kharkiv region (1919-1933) has been studied on the basis of analysis of pedagogical literature and archival materials. Social and political determinants of organizing institutions of pedagogical higher education in Kharkov region were the policy of the Soviet government concerning the creation of a "new" higher school; elimination of the system of university education; opening of a number of research institutions (departments of Paedology, Pedagogy, Ukrainian Research Institute of Education) and the Institute of Public Education in 20s of 20th century. 30s were marked by a series of numerous reorganizations of the system of pedagogical education in Kharkiv region: M. O. Skrypnyk All-Ukrainian Institute of Public Education acquired considerable social significance and, together with the Institute for Professional Development of Managerial Educational Personnel it created Kharkiv State Pedagogical Institute with the Evening Institute of Teacher Professional Development at it in 1933.

Keywords: pedagogy, department, research institution, Institute of Public Education, Kharkiv region, pedagogical institute.

Розв'язанню проблем визначення ефективних напрямів діяльності вищих педагогічних навчальних закладів, що зумовлено інтеграцією України в європейський освітній простір, сприятиме звернення до історико-педагогіч-

ного досвіду, нагромадженого протягом сторіч. Адже вивчення й аналіз системи підготовки студентів-майбутніх учителів у конкретний історичний період створює умови для апробації узагальнених способів педагогічної взаємодії, стилів управління, наукової роботи.

Початок ХХст. ознаменувався для Харківщини визначними суспільно-політичними подіями, які значно вплинули на освітню систему України і стали фундаментальними для створення педагогічного вишу. До жовтневої революції Україна не мала державних науково-дослідницьких установ у галузі педагогіки, а їх створення в 20-х роках послугувало базою для підготовки професорсько-викладацького складу і розробки програмного забезпечення педагогічних дисциплін педагогічного інституту.

Питання організації педагогічної освіти в Харківському регіоні України стали предметами наукових досліджень В. Астахової, К. Астахової, О. Башкір, С. Васильєвої, Л. Зеленської, С. Золотухіної, В. Лозової, С. Лупаренко, Н. Карнаух, С. Куліш, Л. Нечепоренко, І. Прокopenка та ін. Однак виокремлення характерних особливостей становлення педагогічних науково-дослідницьких установ, педагогічного вишу на Харківщині залишилися поза увагою дослідників.

Мета статті: виявити суспільно-політичні детермінанти організації вищої педагогічної освіти в Харківському регіоні протягом 1919-1933 років.

У процесі наукового пошуку встановлено, що організація вищої педагогічної освіти на Харківщині в радянський період безпосередньо пов'язана з кардинальними змінами в самій структурі вищої освіти. Події 1917 р. змінили не тільки соціальний лад, але й поставили на порядок денний питання створення « нової » вищої школи з новими педагогічними кадрами. Так, 10 березня 1919р. Наркомпрос УРСР видав постанову №8 про зміни в організації управління вищими навчальними закладами, у тому числі, університетами України. Відповідно до постанови кожен вищий навчальний заклад мав вести роботу за трьома напрямками: науковим, науково-навчальним та просвітницьким [2].

Нова концепція практицизму і професіоналізму знайшла своє відображення в рішенні наради «Про реформу вищої школи» (1920 р.), що передбачала створення у вищих навчальних закладах вузькоспеціалізованих факультетів із трирічним терміном навчання. Це положення поширювалося і на університети, зокрема Харківський. «Основні положення реформи вищої школи в Україні» [12], короткі тимчасові інструкції до них були розіслані в губернські відділи народної освіти. Це послугувало підставою для створення у червні 1920 р. на базі двох університетських факультетів

(історико-філологічного і фізико-математичного) *Тимчасових вищих педагогічних курсів* [11]. Однак їхнє існування було нетривалим: буквально через місяць у Харкові створено новий навчальний заклад – *Вільна академія теоретичних знань* (липень 1920 р.). Це був перший абсолютно новий заклад, який вирішував проблему факультетів, долю їхніх професорських і студентських кадрів, питання про викладання дисциплін, які входили в навчальний план. На основі наказу Наркомпросу УРСР [15, арк. 471] Харківська академія теоретичних знань відкрилась у складі двох відділень: Інституту суспільних наук і Інституту фізико-математичних наук. В інститутах створювались умови для відкриття значної кількості кафедр, які і своїми назвами, і кадрами, і змістом роботи мало відрізнялися від кафедр дореволюційного університету. Так, в інституті суспільних наук було відкрито понад тридцять кафедр. Більшість із них входила в систему відділень, але були й кафедри загальноінститутські, що не підпорядковувалися відділенням. Найпрогресивнішими були кафедри: філософії, логіки і психології, загальної історії, історії української літератури, соціальної педагогіки та ін. [15, арк. 306-308].

В аспекті дослідницької проблеми викликає інтерес той факт, що з метою підготовки педагогічних кадрів, які б забезпечували підготовку фахівців «культурного фронту», необхідних у той час для країни, у структурі Харківської академії теоретичних знань були створені спочатку різного роду короткотривалі *педагогічні курси*, а згодом – самостійний, рівноправний з іншими її інститутами, *Педагогічний інститут* [9, с.223]. Привертає увагу цікава номенклатура предметів, які читалися на курсах і в педінституті Академії: історичний матеріалізм, введення в педагогіку, система просвітницької політики радянської влади, сучасні течії педагогічної думки, психологія, душевне життя дітей, психологія дитячої творчості, основи естетичного виховання, фізичний розвиток дітей, шкільна гігієна, ручна праця тощо [15, арк. 472].

Утім, фактична відсутність профілю Академії призвела до створення на її базі Харківського інституту народної освіти (ХІНО), який був організований за рішенням Малої колегії Українського головного управління професійної освіти від 18 травня 1921р. Відкриваючи Харківський інститут народної освіти, його організатори ставили за мету створити вищий педагогічний навчальний заклад з абсолютно визначеною спрямованістю – готувати

робітників народної освіти для всіх типів масової школи.

Підкреслимо, що саме на початку 20-х років ХХ ст. відбувається завершальний етап здійснення реформ початкової і середньої освіти в Україні. Педагогічні кадри для початкової школи мали готувати реорганізовані на базі старих учительських семінарій і створені заново трирічні педагогічні школи або курси. Водночас підготовку педагогічних кадрів вищої кваліфікації для масових шкіл професійної освіти (фабзавучі, профшколи, технікуми) і різного роду закладів соціального виховання (єдина трудова школа-семирічка, дитячі будинки тощо) планувалося покласти саме на інститути народної освіти, які створювалися на базі старих університетів і дореволюційних учительських інститутів [1].

З метою подальшого розвитку науки і підготовки нових науково-педагогічних кадрів Харківському інституту народної освіти спеціальним положенням доручалась «розробка під керівництвом найвидатніших учених-дослідників наукових проблем, а також підготовка й залучення до наукової і викладацької діяльності осіб, які виявляли потяг і бажання до наукової роботи» [11].

Станом на 1924-1925 н.р. при ХІНО існувало 16 науково-дослідних кафедр: астрономії, геометрії, математичного аналізу, прикладної математики, географії і антропології, геології і мінералогії, фізичної хімії, неорганічної хімії, органічної хімії, ботаніки, зоології, історії західноєвропейської культури, історії української культури, мовознавства, української літератури, педології [16].

Як засвідчили результати проведеного пошуку, розвиткові вищої педагогічної освіти в Харківському регіоні сприяла діяльність і *Харківського наукового товариства*, заснованого 1920 р. Товариство складалося з секцій: технічної, медичної, природознавства, сільськогосподарської, педагогічної, соціально-історичної, секції мови, бібліотечно-бібліографічної, соціально-економічної. Членами президії товариства були: проф. Яворський М.І. (історія), акад. Мельників-Розведенков М.Ф. (патологія), засл. проф.. Білоусов М. (фізіолог), засл. проф. Чепіга Я.Т. (педагогіка); наукові співробітники: акад. Багалій Д.І. (історія), проф.. Булахівський (лінгвістика), проф.. Віленський Д.Г. (геоботаніка), проф.. Воробйов В.П. (анатомія), Гарбуз Т.П. (педагогіка), проф. Михайловський М.І. (приклад. математика), проф. Паладін О.В. (біологія), проф.. Попов О.І. (педагогіка) та інші. Звіти про роботи товариства

друкувалися в «Бюлетені Харківського Наукового Товариства» [5].

З огляду на предмет нашого дослідження варта уваги й діяльність *дослідно-педологічної станції Укрсоцвиху*, яка згодом разом із науково-дослідною кафедрою педагогіки утворила УНДІП. Установа була заснована 1922 року в Харкові за адресою вулиця Карла Лібкнехта, 55 і мала відділи: лікувально-педагогічний кабінет з лабораторіями: обслідування, рефлексологічною й педагогічною; кабінет соціальної педагогіки з секторами: шкільним, дошкільним і сектором інтернатних установ; кабінет дитячого руху. До персонального складу станції входили: проф. Соколянський І.П. (зав. станції), Сибірцева Н.М. (зав. лік.-пед. кабінету), наукові співробітники: Картузанська І.С., проф. Залужний О.С. (зав. кабінету соц. педагогіки), Мухіна С.О., Герасимович М.Г., Гарбуз Т.П., Волобуєв П.Ю., Ліхтеров М.Н. ті інші. Праці свої друкували в спеціальних журналах московських і ленінградських, українських і закордонних [5].

У зв'язку з відкриттям при ХІНО факультету соціального виховання і створенням двох кафедр педології на Правобережній Україні (Київ, Одеса) на підставі заяви декана факультету соціального виховання ХІНО Попова О.І. Наркомос постановив 8 вересня 1922 року організувати в м. Харкові (на Лівобережній Україні) науково-дослідну кафедру педології з секціями нормальної педології; патологічної педології; соціальної педології; педагогіки. Перше засідання кафедри відбулося в середу 4 жовтня о 13.30 в приміщення Наукового комітету [16].

28 березня 1925 року на засіданні Президії Укрнауки було ухвалено рішення про перейменування кафедри педології в науково-дослідну кафедру педагогіки [14] з 4-ма секціями: 1) *методології*, 2) *рефлексології*, 3) *соціальної педології* та 4) *педагогічної техніки*. 1925 року завідувач кафедри педагогіки Попов О.І., з огляду на зростання та поглиблення роботи кафедри, подав клопотання до президії Укрнауки про перетворення її на Науково-дослідний інститут педагогіки [8].

Зазначимо, що організаційне оформлення Інституту відбулося в жовтні 1926 р. за адресою: вул. Артема (нині Алчевських), 31. Структура інституту охоплювала: 1) навчальну частину, яка займалася підготовкою аспірантів, 2) редакцію періодичного органу інституту «Український вісник експериментальної педагогіки і рефлексології», 3) науково-педагогічну бібліотеку, 4) лабораторію експериментальної педагогіки, котра слугувала базою для

проведення співробітниками інституту досліджень і практикумів аспірантів; роботою лабораторії керувало бюро експериментальних досліджень, яке функціонувало на правах робочого органу ради інституту [6]. Лабораторія експериментальної педагогіки мала підрозділи: антропометричне, вивчення вищої нервової діяльності дитини, природного експерименту, психологічну лабораторію, рефлексологічну лабораторію для вивчення тварин, пересувну лабораторію, фотолабораторію.

Інститут працював над вивченням питань педагогіки й педології. Його співробітники друкували праці в «Українському віснику експериментальної педагогіки та рефлексології», у «Трудах інституту», у журналах «Шлях освіти», «Наука на Україні». Інформаційний матеріал розміщувався також у «Матеріалах Держметодкому», «Бюлетені Харківського Наукового Товариства» та в інших виданнях.

Знаменно, що у перші роки свого існування УНДП увібрив кращі на той час науково-педагогічні сили Харківщини. Тут здійснювали наукові пошуки відомі педагоги, психологи, методисти, діячі народної освіти, серед яких варто відзначити С.А. Ананьїна, В.А. Вернаутова, М.І. Демкова, Я.А. Мамонтова, Я.П. Ряппо, І.А. Соколянського, Я.Т. Чепігу. Так, станом на 1 грудня 1926 р. в УНДПі працювало 110 осіб, з них 17 керівників секцій, 13 наукових співробітників, 49 аспірантів і 1 стажер. На 1929р. структура інституту остаточно владналася: наукову роботу в ньому провадили 9 дійсних членів Академії педагогічних наук СРСР, 11 керівників відділів і секцій, 21 науковий співробітник, 75 аспірантів – усього 116 осіб. У 1931р. УНДП нараховував 53 штатні наукові співробітники і понад 90 аспірантів (всього 144 особи).

В аспекті досліджуваної проблеми викликає інтерес той факт, що одним із перших аспірантів УНДПу був Т.П. Гарбуз, який 8 грудня 1926р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Сільськогосподарський ухил у школі». На захисті були присутні Я.А. Мамонтов, І.А. Соколянський, О.Г. Дяков, Залужний, П.С. Тушкан, Я.Т. Чепіга, котрі визнали за можливе перевести аспіранта в наукові співробітники.

У 1930 р. було відкрито київський філіал УНДПу. 1934р. названу установу було переведено до Києва. У Харкові ж до 1936р. функціонував так званий Харківський інститут педагогіки.

Як відомо, на початку 30-х років ХХ сторіччя педагогічним наукам стала відводитись

особлива соціально-ідеологічна функція виховання учнівської молоді. Відтак політичний режим удався до засобу політичних чисток професури. Відбулася зміна керівництва УНДПу та його структурних підрозділів, які очолювали свого часу відомі вчені.

1933 р. ЦК КП(б)У констатував, що Український науково-дослідний інститут педагогіки, який мав відіграти важливу роль у будівництві політехнічної школи, в розробленні теоретичних проблем педагогіки і педології та в підготовці кваліфікованих наукових педагогічних кадрів, останніх два роки був засмічений контрреволюційними, буржуазно-націоналістичними петлюрівськими елементами (Бадан, Вітек, Приступа, Канюх), які керували основними його відділами та секціями. Цілком у їхніх руках перебував кабінет вивчення закордонної освіти, який вони особливо використовували для своєї контрреволюційної мети [7].

Продукція УНДПу, – йшлося в постанові, – велика кількістю, але мала якістю, була носієм та пропагандистом правоопортуністичних («Харківська педагогічна школа»), «лівацьких» теорій (відмирання школи) та буржуазно-націоналістичних ідей у питаннях школи та педагогіки й суто чинила опір здійсненню ухвал ЦК ВКП(б) про школу. УНДП був значною мірою легальною базою для контрреволюційної діяльності буржуазних націоналістичних елементів, які «обгрунтовували» та роздмухували політичні помилки старого керівництва НКО в питаннях системи і методів освіти, мови, примусової українізації нацменшостей. Такий недозволений стан УНДПу був наслідком відсутності пильності з боку держави, примиренства та прямого потурання контрреволюційним і класово-ворожим елементам від керівника інституту Пасіки Т.С., бюро партосередку й секретаря осередку Ліхтерова, які навіть після січневої ухвали пленуму ЦК ВКП(б), після лютневого та червневого пленумів ЦК ВКП(б) не провадили більшовицької боротьби з контрреволюційними елементами в інституті і не вжили належних заходів, щоб очистити його від цих елементів [7].

За такий стан в УНДПі відповідальність було покладено на старе керівництво Наркомосу і зокрема колишнього керівника сектору науки Мінкевича.

Зауважимо, що в окреслений історичний період співробітники УНДПу тісно співпрацювали з Усеукраїнським товариством «Педагог-марксист», персональний склад якого (І.О. Соколянський, М.О. Григор'єв, Т.С. Пар-

сіка) «за характером роботи провадив громадською лінією роботу в тому ж таки напрямі, що й інститут». Товариство не тільки не викрило буржуазно-націоналістичної теорії в мовознавстві (термінологія, правопис), теорії примусової українізації дітей нацменшостей («виховання національної свідомості»), а навпаки, постачало «науковий» матеріал старому керівництву НКО для хибних теорій у питаннях школи та педагогіки.

Згідно вищезазначеного, ЦК КП(б)У ухвалив:

1) директора УНДПУ Пасіку Т.С. та секретаря партосередку Ліхтерова з роботи зняти, бюро осередку розпустити;

2) голову президії товариства «Педагог-марксист» І.О. Соколянського і відповідального секретаря президії товариства М.О. Григор'єва з роботи зняти, президію товариства розпустити;

3) рішуче очистити інститут педагогіки від контрреволюційних елементів;

4) переглянути штат УНДПУ і зміцнити інститут відповідними керівними науковими працівниками;

5) зобов'язати НКО та дирекцію інституту перебудувати свою роботу відповідно до постанов ЦК КП(б)У від 5 вересня 1931р. та 25 серпня 1932р. про початкову і середню школу, ліквідуючи відрив інституту від практичних завдань школи та зосередивши увагу «на вивченні й узагальненні досвіду, що його набули практичні працівники школи, особливо щодо політехнізації». УНДПові приписувалося стати «справжнім центром ... викриття «лівацьких» теорій у питаннях школи»;

б) дирекції інституту переглянути план наукової роботи, зосередивши увагу на розробці методичної літератури для вчителя, насиченої практичним досвідом з усіх дисциплін і в окремих питаннях навчально-виховної роботи школи та на подальшому вдосконаленні програм і стабільних підручників (цю літературу розглядали і затверджували дирекція інституту і народний комісаріат освіти (НКО));

7) спростити структуру та систему науково-дослідної роботи УНДПУ відповідно до його завдань. Залишити в інституті такі відділи: 1) відділ політехнічної школи; 2) дошкільного виховання, 3) педології і психології, 4) освіти в капіталістичних країнах; секції, що існували по відділах і кабінет «чужоземної освіти» - ліквідувати;

8) вжити заходів щодо радикального покращення аспірантури на основі постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932р., перевірити кадри викладачів, програми та навчальні плани. У

жовтні необхідно було провести набір нової аспірантури кількісним складом 30 осіб, з яких щонайменше 80% мали бути комуністи й комсомольці переважно з педагогів-практиків з вищою освітою;

9) заборонити приймати на постійну роботу наукових працівників та аспірантів УНДПУ: комуністів без дозволу КПВ ЦК КП(б)У, безпартійних – без згоди НКО;

10) затвердити директором УНДПУ заступника наркому освіти Хаїта І.А. за сумісництвом [7]. Останній запропонував своє бачення організації системи освіти. У його «методологічних працях» («Система радянської освіти», «Про народного вчителя», «На педагогічні теми») була викладена політична програма педагогічних досліджень [4].

Водночас, у зазначений період спостерігається активне становлення соціальних чинників у системі педагогічної освіти. Так, на підставі положення про «Реорганізацію мережі педагогічних навчальних установ» від 21 лютого 1930 року ХІНО було реорганізовано на два навчальні заклади: інститут індустріально-педагогічний (на базі факультету професійної освіти) й інститут соціального виховання (на базі факультету соціального виховання).

Для цього в інституті соціального виховання було створено декілька факультетів: *шкільний* із відділами: суспільствознавчим, техноматематичним та агробіологічним; *позашкільний* і *педолого-педагогічний* з відділами: СПОН (соціально-правова охорона неповнолітніх), дефектологічним, шкільним і педагогічно-інструкторським [17].

Пізніше педагогічний виш зазнав подальших реорганізацій. Згідно з постановою заступника НКО т.Кузьменко від 12 червня 1931р. та з розпорядженням сектору кадрів НКО від 15 червня 1931р. Харківський інститут Соцвиху з 1 липня цього року реорганізовано на Харківський інститут народної освіти (з 1932р. Всеукраїнський інститут народної освіти імені М.О. Скрипника) на чолі з Й.Г. Подольським. Згідно наказу № 17 по ХІНО від 23 вересня 1931 року з 1 жовтня 1931-1932 н.р. встановлено такі кафедри: кафедра марксизму-ленінізму, кафедра нацпитання, історії, політекономії, мови й літератури, педагогіки, організації освіти, педології, анатомії-фізіології, кафедра КДР, математики, фізики й виробничого навчання, хімії, біологічних дисциплін, сільського господарства. Зокрема, на кафедрі педагогіки читалися марксістська педагогіка й художнє виховання. Завідував кафедрою Т.П. Гарбуз [10].

З першого вересня 1933р., згідно постанови колегії НКО про реорганізацію системи

педагогічної освіти, ВУІНО імені М.О. Скрипника перетворився на Харківський педагогічний інститут. На момент заснування до складу інституту входили кафедри: марксизму-ленінізму (проф. Сидоровіч), педагогіки (проф. Гарбуз), педології (проф. Залужний), хімії (проф. Казанський), мови (проф. Сулима), літератури (проф. Парадизький), математики (проф. Скрильов), фізики (т.в.о. Карлова), історії (проф. Подольський), КДР та позашкільної освіти (проф. Ярославенко), біологічних дисциплін (біологія, анатомія, фізіологія) (проф. Катков), військової та фізичної культури (т. Худобін).

Крім того, при педагогічному інституту Харкова замість Інституту підвищення кваліфікації керівних освітніх кадрів організовано Харківський вечірній інститут підвищення кваліфікації вчителів без відриву від виробництва; замість курсової системи розгорнуто лінію заочного сектора підвищення кваліфікації вчителів, прикріплених до інституту районів та м. Харкова, що могли відвідувати вечірній інститут.

Як свідчить проведений науковий пошук, 1933 р. відзначився в історії становлення вищої педагогічної освіти на Харківщині не лише структурними змінами, а й численними звільненнями і переслідуваннями наукових співробітників як УНДІПу, так і Харківського державного педагогічного інституту (М.О. Григор'єв – професор кафедри педагогіки, Т.П. Гарбуз – завідувач кафедри педагогіки, О.С. Залужний – завідувач кафедри педології, М. Волобуєв – науковий секретар навчальної частини, О.П. Феоктістов – завідувач навчальної частини, професор методики мови). 1937 року таким педагогам, як Пасіка Т.С., Стрельбицький С.Д., Синепол І.І., Таран В.І. та ін.) було призначено найвищу міру покарання – розстріл з конфіскацією майна. У період відлиги названих науковців було посмертно реабілітовано [3].

Отже, проведене дослідження дає підстави для висновків, що суспільно-політичні детермінанти 20-х – поч. 30-х років ХХст. послугували підґрунтям для становлення і розвитку вищої педагогічної освіти як у Харківському регіоні, так і в Україні в цілому. Саме в цей період, не дивлячись на ідеологічні викривлення, було закладено підвалини організації вищого педагогічного навчального закладу, нової системи середньої та вищої освіти в регіоні, укомплектовано кафедри науковими кадрами високої кваліфікації, створено підґрунтя для

функціонування педагогічної наукової школи, сформовано стиль управління педагогічними установами.

Список літератури

1. Башкір О.І. Становлення кафедри педагогіки на Харківщині в 20-ті роки ХХ сторіччя / О.І. Башкір // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Харків : «Смуґаста типографія», 2015. – Вип. 50. – С.148-157
2. Известия Всеукраїнського Центрального Исполнительного Комитета Советов. – №5, 110\Ш. – 1919.
3. Золотухіна С.Т. Т.П. Гарбуз, І.І. Синепол: педагоги, реабілітовані історією / С.Т. Золотухіна, О.І. Башкір // **Education and Pedagogical Sciences**. – 2016. – № 1 (164). – С. 69 – 78.
4. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455с.
5. Наукові установи та організації УСРР. Видання Державної Плянної Комісії УСРР. – Харків, 1930
6. Научно-исследовательский институт педагогики Украинской ССР (1926-1976). – К. : Вища школа. – 1976. – С.5
7. Про роботу Українського науково-дослідного інституту педагогіки та Усеукраїнського товариства «Педагог-марксист» [постанова ЦК КП(б)У] // Комсомолець України, 1933. –11 жовтня.
8. Утворення Науково-Дослідного Інституту Педагогіки в Харкові // Шлях освіти, 1925. – № 12. – с. 240
9. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Харьков : Изд-во Харьк. Ун-та, 1955.
10. Архів ХНПУ імені Г.С. Сковороди, ф.1427, оп. 7, арк. 70.
11. ХОДА, ф. ХІНО, спр. 3, арк. 1
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 18, арк. 11
13. ЦДАВО України, ф.166, оп. 2, спр. 471, арк. 20
14. ЦДАВО України, ф.166, оп. 2, спр.1206, арк. 21.
15. ЦДАВО України, ф.166, оп. 3, спр. 330, арк. 471
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп.4, спр. 351. арк.76
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 395, арк. 20

Гиниятуллина Э.Х.

*аспирант кафедры педагогики и психологии детства
ЮУрГППУ (г. Челябинск)*

Giniyatullina E.Kh.

*postgraduate student of pedagogy and psychology of childhood Department, South-Ural State
Humanitarian Pedagogical University
Chelyabinsk city*

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНЫХ УМЕНИЙ
ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА
PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PRESCHOOL CHILDREN'S POLY CULTURAL
SKILLS FORMATION**

Аннотация

В статье рассматривается комплекс педагогических условий успешной реализации процесса формирования поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста: включение в образовательный процесс эвфемии, использование интерактивных форм иноязычного обучения, применение экранных технологий на занятиях по иностранному языку. На основе проведенного анализа выявлено, что эффективность формирования поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста обеспечивается реализацией комплекса выявленных педагогических условий.

Ключевые слова: педагогические условия, поликультурные умения, дети старшего дошкольного возраста, дошкольное образование, иностранный язык.

Abstract

The article considers pedagogical conditions' complex of the successful realization of the process of preschool children's polycultural skills formation: the inclusion of euphemia in the educational process, the use of interactive forms of foreign language teaching, the use of screen technologies at the lessons of foreign language. Based on the analysis, it revealed that the efficiency of preschool children's polycultural skills formation is provided by implementation of the complex of pedagogical conditions that we have identified in this study.

Keywords: pedagogical conditions, polycultural skills, preschool children, preschool education, foreign language.

Дошкольное образование, являясь первым уровнем общего образования (Федеральный Закон «Об образовании в РФ» от 29.12.2012 г. № 273-ФЗ), ориентированно на становление гражданина, любящего свой народ, свой край, свою родину, толерантно относящегося к культуре, традициям и обычаям других народов. Поэтому подготовка подрастающего поколения к жизни и труду в поликультурном пространстве должна начинаться в детском саду, т.к. дети с раннего возраста начинают испытывать влияние разных культур.

Поликультурное многообразие остается актуальным, поскольку воспитание человека как носителя идеалов, ценностей, верований, норм поведения собственного народа сопровождается дефицитом соответствующих усилий по формированию готовности личности к пониманию и уважению инокультурных феноменов.

Достижение необходимого уровня сформированности поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста в значительной степени зависит от создания комплекса педагогических условий, т.к. комплекс условий

составляет ту среду и обстоятельства, в которых происходит быстрое развитие личности ребёнка, характеризующейся его психофизическими и возрастными особенностями к восприятию развивающейся информации различного уровня и способности её практического усвоения.

В исследовании мы опираемся на определение В.М. Полонского, согласно которому *педагогические условия* понимаются как «совокупность внешних и внутренних воздействий, влияющих на обучение ребёнка иностранному языку, его становление как поликультурной личности» [8, с.36].

Вслед за Е.Ю. Никитиной, под *комплексом педагогических условий* понимаем взаимосвязанную совокупность мер в образовательном процессе, обеспечивающую достижение детьми старшего дошкольного возраста более высокого уровня сформированности поликультурных умений.

Под *педагогическими условиями успешного формирования поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста* мы понимаем обстоятельства, создаваемые в

образовательном процессе, которые должны обеспечить детям старшего дошкольного возраста достижение более высокого уровня сформированности поликультурных умений.

Выделяя педагогические условия, мы учитывали: требования, предъявляемые обществом к современному ребёнку дошкольного возраста; тенденции изменения содержания дошкольного образования; понимание сущности и содержания поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста, ведущие идеи поликультурного подхода, результаты проведённого анализа выявленных особенностей образовательного процесса в аспекте исследуемой проблемы, специфику методики формирования поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста.

Мы предположили, что к условиям, обеспечивающим успешную реализацию методики формирования поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста, относятся:

- включение в образовательный процесс эвфемии;
- использование интерактивных форм иноязычного обучения;
- применение экранных технологий на занятиях по иностранному языку.

Включение в образовательный процесс эвфемии. Эвфемия (Г. Пауль, А. Майер и др.) рассматривается как сложное и многогранное языковое явление, имеющее три взаимосвязанных аспекта: социальный, психологический и лингвистический. Эвфемизмы – это эмоционально нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов или выражений, представляющих говорящему неприличными, грубыми или нетактичными [11].

Считается, что индивид должен следовать некоторым нормам поведения, в числе которых нормы языкового поведения, т.е. языковые коды [2, с.53]. В основном это касается ограничений на употребление того или иного слова или выражения в определенной ситуации, что исключает возможность дискриминации той или иной формы, среди которых: «аблеизм» (ableism) - притеснение лиц с физическими недостатками; «сексизм» (sexism) - дискриминация лиц по половому признаку; «этноцентризм» (ethnocentrism) - дискриминация культур, отличных от доминирующей; «гетеросексизм» (heterosexism) - дискриминация лиц с нетрадиционной сексуальной ориентацией; «лукизм» (lookism) - создание стандартов красоты и привлекательности и ущемление прав тех, кто им не соответствует и т.д.

С.Г. Тер-Минасова выявила, что главной тенденцией в языке в настоящее время является его «инклюзивный» характер, что означает стремление никого не обидеть, употребляя те или иные слова и выражения [9, с.417]. Это проявляется в том, что те слова, которые не вписываются в рамки полит корректных представлений, заменяются «инклюзивными».

Проанализировав исследования ведущих лингвистов, изучающих процессы эвфемизмов (Л.Н. Вавилова, А.М. Кацев, Л.П. Крысин, В.П. Москвин, J.S. Neaman, C.G. Silver и др.), вслед за О.Ю. Афанасьевой [1, с.281-283], мы выделяем следующие группы эвфемизмов:

I. *Эвфемизмы*, обусловленные прагматическим принципом вежливости, включающие в себя слова и выражения, смягчающие различные виды дискриминации:

1. Эвфемизмы, смягчающие возрастную дискриминацию (senior, mature, seasoned употребляются вместо old(старый)).

2. Эвфемизмы, смягчающие имущественную дискриминацию (the poor (бедные) заменено на the ill-provided (необеспеченные)).

3. Эвфемизмы, исключаящие дискриминацию людей с физическими и умственными недостатками (fat (толстый) заменено на big-boned(ширококостный)).

4. Эвфемизмы, смягчающие расовую и национальную дискриминацию (black (чернокожий) заменяется эвфемизмом member of the American diaspora (представитель африканской диаспоры)).

5. Эвфемизмы, исключаящие дискриминацию по половому признаку (вместо chairman, congressman (председатель, конгрессмен) употребляются слова chairperson, congressperson).

II. Эвфемизмы, основанные на принципе табуирования и имеющие целью уменьшение суеверного страха перед такими явлениями, как болезнь, смерть и т.д. (вместо insane asylum (психиатрическая больница) употребляется словосочетание mental hospital (больница для пациентов с душевными заболеваниями)).

III. Эвфемизмы, направленные на увеличение престижа отдельных профессий (парикмахера принято называть hairstylist (стилист по причёскам) или beautician (специалист по красоте)).

IV. Эвфемизмы, отвлекающие внимание от негативных явлений действительности или вуалирующие их:

1. Эвфемизмы, камуфлирующие агрессивные военные действия (war (война) заменяется эвфемистическими эквивалентами involvement (вовлечение) и conflict (конфликт)).

2. Эвфемизмы, сглаживающие лексику, связанную с негативными последствиями в социально-экономической сфере (economic crisis (экономический кризис) заменяется на slump (падение), depression (депрессия), recession (отступление)).

3. Эвфемизмы, ассоциирующиеся с криминальной сферой (заключенные заменяются на clients of correctional system (клиенты системы исправительных учреждений), guests (гости) или people enjoying temporality hospitality from the state (люди, пользующиеся временным гостеприимством у государства)).

Все изменения в собственно культурной сфере отражаются в языке и речи, а языковые и речевые тенденции, в свою очередь, активно участвуют в культурных процессах и влияют на них.

Таким образом, выделение в образовательном процессе эвфемии позволит соблюдать баланс между отдельными лицами и группами, что окажет большое влияние на формирование поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста.

Использование интерактивных форм иноязычного обучения предполагает работу в статичных парах или парах сменного состава, ротационных (сменных) тройках, работу в малых группах; игровое сотрудничество (круглые столы, конференции, ролевые и аспектные игры и др.).

Используя интерактивный подход к обучению иностранному языку, можно оптимизировать процесс овладения навыками базового иноязычного общения и сделать его более эффективным в условиях общеобразовательной школы.

Интерактивное обучение в роли активного участника образовательного процесса, в первую очередь, видит ребёнка. Очень важно, по мнению К.Н. Венцеля, «чтобы излагали, показывали, рассказывали и спрашивали больше сами дети, чтобы педагогу больше приходилось слушать..., чтобы дети все время были активными, а не сострадательными лицами...» [4].

Взаимодействие между педагогом и детьми начинает выстраиваться на основе паритетности, что предполагается принятие педагогом активной позиции ребёнка, признание за ним права на самостоятельность мыслей, высказывание мнений, отказ от убеждения, что существует единственно правильное мнение, и оно принадлежит педагогу.

Проанализировав научную литературу, вместе с Е.Ю. Никитиной [6, с.103-104], при-

шли к выводу, что при использовании интерактивных форм иноязычного общения с целью формирования поликультурных умений детей старшего дошкольного возраста педагогу необходимо поддерживать доверительные отношения, которые способствуют созданию благоприятного психологического климата в группе, проявлению взаимной заинтересованности и творческой инициативы; придерживаться демократического стиля общения; организовать сотрудничество с детьми старшего дошкольного возраста в процессе занятий, а также детьми между собой; включать в процесс развития яркие поучительные примеры, факты, образы.

Таким образом, использование интерактивных форм на занятиях по иностранному языку позволяют значительно увеличить время речевой практики на занятии для каждого ребёнка, добиться усвоения материала всеми детьми группы, решить разнообразные воспитательные и развивающие задачи. Педагог в свою очередь становится организатором самостоятельной учебно-познавательной, коммуникативной, творческой деятельности детей.

Применение экранных технологий на занятиях по иностранному языку способствует установлению эмоциональных контактов между детьми, приучают работать в команде, снимают нервную нагрузку детей дошкольного возраста, помогая испытать чувство защищенности, взаимопонимания и собственной успешности. Интерактивное обучение требует использования специальных форм организации познавательной деятельности и ставит вполне конкретные и прогнозируемые цели, например, создание комфортных условий обучения и включённость детей дошкольного возраста в учебно-игровое взаимодействие, что делает продуктивным сам процесс обучения иностранному языку.

Как отмечал А.Н. Щукин [10, с.245], применение информационных и компьютерных средств служит интенсификации не только подачи материала, но и образовательного процесса в целом.

Экранные технологии в последнее время стали широко применяться при обучении иностранному языку, т.к. являются одним из способов повышения эффективности и интенсификации обучения современного поколения. Они представляют собой подвид информационно-коммуникационных технологий и позволяют сочетать разные категории их образовательных средств (входящие, выходящие ресурсы и другие инструменты). Особенность

экранных технологий заключается в обязательной активности детей производить действия и наблюдать их.

Экранные технологии при обучении иностранному языку – это информационные процессы и методы работы с иноязычной информацией, осуществляемые с применением телекоммуникации и вычислительной техники, ведущим средством которых является экран как интерактивная поверхность, демонстрирующая необходимую для обучения иностранному языку иноязычную информацию.

«Создание искусственной иноязычной среды в процессе обучения иностранным языкам – один из важных проблемных вопросов современной методики» [3, с.105]. Применение экранных технологий на занятиях по иностранному языку позволяет создать искусственную иноязычную среду и способствует созданию реальной иноязычной среды.

Специфика предмета иностранного языка обуславливает активное и уместное применение экранных технологий на занятиях, где ведущим компонентом содержания обучения иностранного языка является обучение различным видам речевой деятельности: говорению, аудированию, чтению, письму [5, с.42]. При обучении аудированию каждый ребёнок получает возможность слышать иноязычную речь. При обучении говорению - произносит фразы на английском языке в микрофон. При изучении грамматических явлений - выполняет грамматические упражнения, имея возможность разгадывать кроссворды, чайнворды, выполнять игровые упражнения.

Экранные технологии на занятиях по иностранному языку позволяют одновременно работать с текстом, графическим изображением, видео и аудиоматериалами, управляя процессом работы с помощью указки по сенсорной поверхности доски. Всё это позволяет педагогу создавать для детей новые средства деятельности, которые принципиально отличаются от всех существующих игр и игрушек.

Работа с экранными технологиями на занятиях по иностранному языку обеспечивает преемственность, полноту и согласованность логической подачи материала при изучении языковых аспектов и совершенствовании умений и навыков детей, а также в процессе формирования поликультурных умений для презентации страноведческого материала по географии, культуре, истории, традициям стран изучаемого языка. Возможности экранных технологий позволяют увеличить объём предлагаемого для ознакомления материала.

Яркий светящийся экран привлекает внимание, даёт возможность переключить у детей аудио восприятие на визуальное, анимационные герои вызывают интерес, в результате снимается напряжение.

Анализ исследований в области применения экранных технологий в образовательном процессе (В.П. Беспалько, Е.Д. Нелунова, А.А. Степанов и др.), собственный педагогический опыт, показали, что применение экранных технологий на занятиях по иностранному языку с детьми старшего дошкольного возраста требует от педагога необходимых методических и психологических знаний и умений (умения использовать методы, позволяющие включить всех участников учебного занятия в процесс обсуждения; умения осуществлять психологическую подготовку участников и правильно организовывать пространство для занятия; умения регламентировать этапы работы и визуализировать ключевые понятия).

При использовании экранных технологий на занятиях по иностранному языку с детьми старшего дошкольного возраста встает вопрос о сохранении здоровья зрения. Существуют ограничения по времени на занятиях с использованием экранных технологий, т.к. непроизвольное внимание у детей данного возраста очень мало (10-15 минут), дети не могут долго смотреть на экран. Для детей 5-6 лет норма не должна превышать 10 минут. Таким образом, периодичность занятий – 2 раза в неделю. Применение экранных технологий позволяет оптимизировать коррекционно-педагогический процесс, индивидуализировать обучение детей с нарушениями развития и значительно повысить эффективность любой деятельности. Желание педагога разнообразить деятельность детей, сделать занятия ещё более интересными и познавательными, выводит их на новый виток общения, взаимопонимания, развивает личностные качества детей, способствует отличной автоматизации полученных на занятиях навыков на новом коммуникативном этапе педагогического и коррекционного воздействия.

Исследованием установлено, использование на занятиях экранных технологий позволяет построить образовательный процесс на основе психологически корректных режимов функционирования внимания, памяти, мыслительной деятельности, гуманизации содержания обучения и педагогических взаимодействий, реконструкции процесса обучения и развития с позиций целостности.

Резюмируя вышесказанное, отметим, что эффективность процесса формирования поли-

культурных умений детей старшего дошкольного возраста обеспечивается реализацией комплекса педагогических условий, которые выявлены нами в рамках данного исследования. Опытно-поисковая работа показала, что представленный комплекс педагогических условий явился необходимым и достаточным.

Список литературы

1. Афанасьева О.Ю. Управление коммуникативным образованием студентов вузов: педагогическое сопровождение: монография / О.Ю. Афанасьева – М.: Изд-во МГОУ, 2007. – 324 с.
2. Белл Р.Т. Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст]/Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с. 53
3. Борисова Ю.В. Применение современных технологий в практике преподавания иностранного языка горным инженерам // Актуальные проблемы гуманитарного знания в техническом вузе: сб. науч.тр. IV междунар. науч.-метод. конф., посв. 240-летию Горного университета. - СПб., 2013. – С. 103-106.
4. Венцель К.Н. Заметки о космическом воспитании // Венцель К.Н. Свободное воспитание: Сборник избранных трудов. - М., 1993. - С. 162.
5. Нелунова Е.Д. К проблеме компьютеризации обучения иностранным языкам. [Текст]: пособие для учителей иностранных языков / Е.Д. Нелунова. – Якутск: Триада, 2004. – 84 с.].
6. Никитина Е.Ю. Методика формирования коммуникативно-толерантных умений учащихся младших классов [Текст]: монография / Е.Ю. Никитина, Л.П. Перфильева. – М.: Гуманитарный изд. Центр ВЛАДОС, 2014. – 198 с.
7. Никитина Е.Ю. Принципы научно-методической концепции педагогического управления коммуникативным образованием обучающихся / Никитина Е.Ю., Мишанова О.Г. // Фундаментальные исследования. – 2011. – №12-1 – с.41-45.
8. Полонский, В.М. Словарь по образованию и педагогике [Текст] / В.М. Полонский. – М.: Высш. шк., 2004. – 512 с.
9. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст]/ С.Г. Тер-Минасова. – М.: СЛОВО/SLOVO, 2000. – 624 с.
10. Щукин, А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика [Текст]: учеб. пособие для преподавателей и студентов [Текст] / А.Н. Щукин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Филоматис, 2006. – 480 с.
11. Языкознание. Большой энциклопедический словарь [Текст]/Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 159.922

*Пустовалов Иван Викторович**Аспирант**Кафедра психології управління**Старший викладач, заступник директора з виховної роботи**Кафедра загальної та практичної психології**ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»**Pustovalov Ivan**Postgraduate student**Department of psychology of management**Senior lecturer, deputy director on educational work**Department of general and applied psychology**University of Education Management*

БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧІ СТОСУНКИ В СІМ'ЯХ ПОВТОРНОГО ШЛЮБУ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ.

PARENT-ADOLESCENT RELATIONS IN BLENDED FAMILIES AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF ADOLESCENTS' VALUE SYSTEM

Анотація

У статті висвітлено особливості батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях повторного шлюбу. Показано роль сім'ї у розвитку ціннісно-смыслової сфери особистості підлітків в сім'ях повторного шлюбу, де особливу увагу приділено її емоційно-оцінювального компоненту.

Наведено результати емпіричного дослідження батьківсько-дитячих стосунків як чинника розвитку емоційно-оцінювального компоненту ціннісно-смыслової сфери особистості підлітків. Установлено, що у підлітків з сімей повторного шлюбу панує загальна незадоволеність взаємовідносинами з батьками, яка базується на слабко виражених проявах уваги та прийнятті, переважно авторитарному типі виховання, неадекватному, а підчас спотвореному образу підлітка, що й відображається у загальному ставленні до нього з боку батьків.

Констатовано, що батьківсько-дитячі стосунки, які склалися в сім'ях повторного шлюбу, відіграють важливу роль у розвитку емоційно-оцінювального компоненту ціннісно-смыслової сфери особистості підлітків. Адже напруженість у взаємовідносинах, що виникає між підлітком та батьками в такому випадку, можуть зумовлювати структурні зміни, що трапляються у сім'ї. Ці зміни доволі часто поглиблюються невмінням батьків налагоджувати одне з одним та з дитиною довірливі стосунки; браком взаємоповаги; невисоким рівнем психолого-педагогічної культури батьків тощо.

Показано, що у підлітків із сімей повторного шлюбу недостатньо розвинуті комунікативна та праксеологічна емоційні спрямованості, вони доволі часто уникають спілкування, більш схильні до самотності ніж їх однолітки з сімей першого шлюбу. Водночас у таких підлітків більше виражена гедоністична спрямованість, переважне прагнення отримувати фізичний та духовний комфорт, що виступає як компенсація недостатньої батьківської любові. Тому підлітки з сімей повторного шлюбу часто є більш пасивними в житті, мають не дуже високу мотивацію до активного досягнення конструктивних життєвих цілей.

Ключові слова: підлітки, сім'я першого шлюбу, сім'я повторного шлюбу, батьківсько-дитячі стосунки, ціннісно-смыслова сфера, особистість, емоційна спрямованість.

Abstract

The article deals with the features of parent-adolescent relationships in blended. The author analyzes the role of the blended family in the development of adolescents' value-system, with particular attention paid to the emotional-assessment component.

The author presents the results of empirical research into the blended family parent-adolescent relationship as a factor of emotional-assessment component of adolescents' value system. It was found that adolescents from blended families were generally dissatisfied with the relationship with their parents, based on inadequate parents' attention to and acceptance of them, mainly authoritarian type of

education, inadequate, or sometimes a distorted image of teenagers, as shown in their parents' general attitudes to them.

Parent-adolescent relationships that have developed in blended families play an important role in the development of adolescents' emotional-assessment component of value system. All the tension in the parent-adolescent relationship in this case can cause structural changes in the blended family. These changes are often compounded by the parents' inability to establish trusting relationship with the adolescent and each other, by lack of mutual respect and low psychological and educational culture of parents, etc.

It is shown that adolescents from blended families usually have underdeveloped social and praxeological components of their emotional orientation, they often avoid social contacts and are prone to loneliness than their peers from biological families. Blended family teenagers have more pronounced hedonistic orientation, with which they receive physical and spiritual comfort and which serves as compensation for the lack of parental love. That is why blended family teenagers are often quite passive in life and have weak motivation to achieve their life goals.

Keywords: adolescents, blended family, biological family, parent-adolescent relationships, value system, personality, emotional orientation.

Постановка проблеми

Протягом практично всього свого розвитку особистість підлітка піддається впливу багатьох факторів. Але безсумнівно одним з важливіших була, є та завжди буде сім'я, яка є основним інститутом виховання. Усе, що підліток набуває в сім'ї, зберігатиметься протягом усього його життя. Саме в сім'ї як першому інституті соціалізації дитини перебіг спілкування з членами сім'ї багато в чому визначає структуру особистості підлітка [3].

Батьки відіграють у житті підлітка дуже важливу роль, оскільки саме вони демонструють йому зразки поведінки, інтеріоризуючи які він починає вибудовувати відносини з оточуючими. Сім'я, будучи малою соціальною групою, впливає на всіх своїх членів, формуючи взаємини між поколіннями, їх духовні цінності, цілі й життєві установки [1].

Вектор розвитку особистості підлітка багато в чому залежить від способу взаємодії з батьками. Адже, незважаючи на зменшення впливу сім'ї в підлітковому віці, вона все ж залишається референтною групою для підлітків [20].

Особливого значення при цьому набуває емоційний тон взаємовідносин батьків з підлітками. Підлітковий вік відрізняється від інших вікових періодів більш динамічним та бурхливим емоційним ставленням до навколишнього середовища та оточення. Відповідно емоційні переживання виступають в якості регуляторів діяльності та поведінки особистості підлітків.

Але в той же час проблеми дитяче-батьківських стосунків у підлітковому віці в сім'ях повторного шлюбу досліджено недостатньо, не визначена специфіка їх впливу на ціннісно-смыслову сферу особистості підлітка, особливо на її емоційно-оцінювальний компонент,

що був виокремлений нами відповідно до авторської моделі розвитку ціннісно-смыслові сфери [21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Слід зазначити, що питанням розвитку особистості підлітка загалом і їхньої ціннісно-смыслові сфери, зокрема, присвячені праці класиків психології (Л. Виготський [9], Г. Костюк [8], О. Леонтьєв [13], С. Максименко [14], С. Рубінштейн [22] та ін.). Вплив емоційної сфери на особистісний розвиток підлітків, у своїх працях також досліджували сучасні вітчизняні науковці: І. Бех (психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей) [5], І. Булах (особистісне зростання підлітків) [6], І. Зязюн (єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах) [11], Т. Кириленко (емоційне самопізнання особистості: переживання та стани) [12], Е. Помиткін (розвиток духовних почуттів) [17], О. Саннікова (роль емоцій у кризових станах особистості) [23] та ін..

Останнім часом більш пильна увага дослідників сконцентрувалася навколо проблем особистісного зростання підлітків, внаслідок чого у віковій та педагогічній психології набирає обертів дослідження мотиваційної, ціннісної, смыслові сфери особистості підліткового віку (М. Боришевський [7] та ін.); детально вивчаються та обґрунтовуються соціально-психологічні умови самоствердження й самовизначення підлітка (В. Аверін [1], А. Прихожан [18] та ін.).

З іншого боку, досліджено проблеми дитяче-батьківських відносин (Т. Алексеєнко [2], В. Титаренко [24], Т. Яблонська [28] та ін.).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

У той же час, незважаючи на доволі значну кількість досліджень проблем особистості у підлітковому віці, дитячо-батьківських стосунків та загальних проблем сім'ї, проблемам сімей повторного шлюбу, процесам виховання в них дітей, приділяється мало уваги. Насамперед, це стосується батьківсько-дитячих взаємовідносин з підлітками, розвитку їх ціннісно-сислової сфери, особливо в контексті її емоційно-оцінювальних характеристик.

До того ж більшість теоретико-експериментальних досліджень у контексті сім'ї повторного шлюбу виконані зарубіжними вченими, вони проводились в інших соціокультурних реаліях, і тому отримані результати не можуть бути автоматично перенесені в умови нашого суспільства, а мусять бути, як мінімум адаптовані до його відмінностей. Усе це зумовлює необхідність подальшого дослідження соціально-психологічних та виховних проблем сімей повторного шлюбу, батьківсько-дитячих стосунків та їх впливу на особистість підлітків загалом та їх ціннісно-сислової сфери, зокрема.

Мета статті. Головна мета цієї роботи – дослідити батьківсько-дитячі стосунки в сім'ях повторного шлюбу та визначити їх вплив на емоційно-оцінювальний компонент ціннісно-сислової сфери особистості підлітка.

Виклад основного матеріалу

У дослідженні використано методики О. Карабанової та П. Трояновської «Дитячо-батьківські відносини підлітків» (далі – ДБВП) [16] та «Загальна емоційна спрямованість» (Б. Додонов) [26]. Вибір даного інструментарію був пов'язаний з тим, що дитячо-батьківські відносини, виступаючи як чинник емоційно-оцінювальної сфери, на нашу думку містять два важливих параметри, таких, як емоційний зв'язок (з боку дитини любов до батьків, а з боку батьків – емоційне прийняття дитини (батьківська любов) та прихильність й емоційне ставлення батьків і дітей один до одного. Особливістю даних відносин у порівнянні з іншими видами міжособистісних відносин є їх висока значимість для обох

сторін («діадна значущість» [4]). Саме тому методика ДБВП дозволяє з'ясувати найбільш повну й диференційовану картину дитячо-батьківських відносин загалом і в сім'ях повторного шлюбу зокрема.

Методика Б. Додонова спрямована на виявлення прагнення особистості до певних типів емоційно-ціннісних переживань, до задоволення певних потреб, що, в нашому випадку, притаманні підліткам і пов'язані з їх комунікативною, праксеологічною та іншими видами емоційної спрямованості.

У дослідженні взяли участь 415 дітей віком 14-15 років – 182 дівчинки (43,9%) та 233 хлопчики (56,1%), з них – 296 дітей (71,3%) із сімей першого шлюбу, 119 дітей (28,7%) – повторного. Дослідження проводилося на базі шкіл №№ 15, 21, 41 м. Сімферополя, № 21 м. Вінниці, гімназії № 109 у м. Києві.

Статистичні розрахунки виконані з використанням пакету прикладних комп'ютерних програм SPSS, версія 20.0.

На першому етапі нашого дослідження ми поставили за мету визначити рівні батьківсько-дитячих стосунків з підлітками в сім'ях першого та повторного шлюбів за допомогою методики ДБВП [16].

За результатами дисперсійного аналізу встановлено, що підлітки з сімей повторного шлюбу мають нижчу задоволеність взаємовідносинами з батьками ніж їх однолітки з сімей першого шлюбу, що зумовлена, на нашу думку, травматичними наслідками розлучення батьків.

Про це, зокрема, свідчать більш низькі показники загальної задоволеності взаємовідносинами підлітків з матір'ю, особливо хлопців (рис. 1; $p < 0,05$). Одним із можливим поясненням такого факту може бути проекція матір'ю негативного ставлення до чоловіка, з яким вона розлучилася, на дитину чоловічої статі [25].

Привертає також увагу, що в сім'ях повторного шлюбу дівчата, на відміну від хлопців, більш задоволені відносинами з батьком (рис. 2; $p < 0,01$). У сім'ях першого шлюбу показники за цією шкалою суттєво не відрізняються.

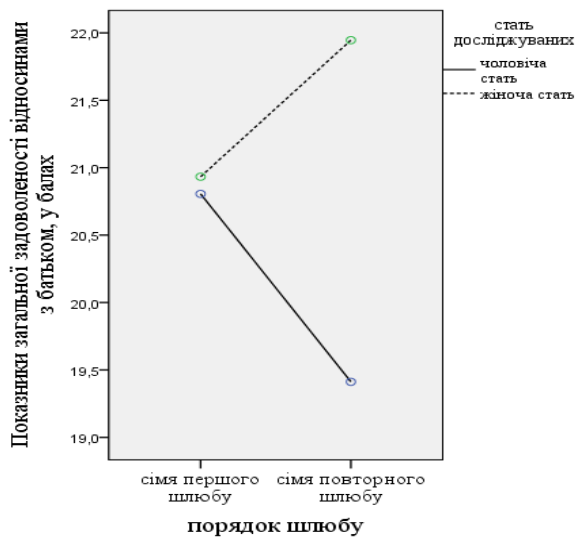

Рис. 1. Особливості загальної задоволеності відносинами з батьком підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

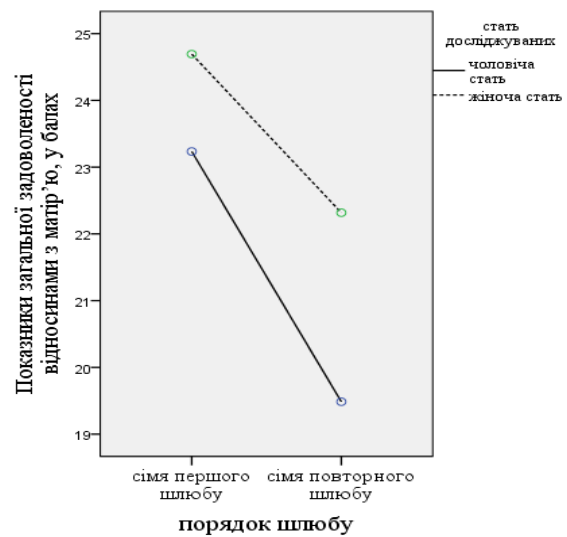

Рис. 2. Особливості загальної задоволеності відносинами з матір'ю підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

Подібні результати отримано за аналізом даних щодо батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях повторного шлюбу за окремими шкалами опитувальника ДБВП.

Так, за шкалою «прийняття» виявлено, що батьки із сімей повторного шлюбу, на думку підлітків, демонструють менше любові та

уваги до них ніж батьки у сім'ях першого шлюбу, особливо до хлопчиків (рис. 3, $p < 0,05$).

Привертає увагу той факт, що до дівчат батьки виявляють більш тотожні (за Е. Еріксоном [4]) почуття, при цьому вищі показники прийняття дівчат властиві батькам порівняно з матерями (рис. 4, $p < 0,01$).

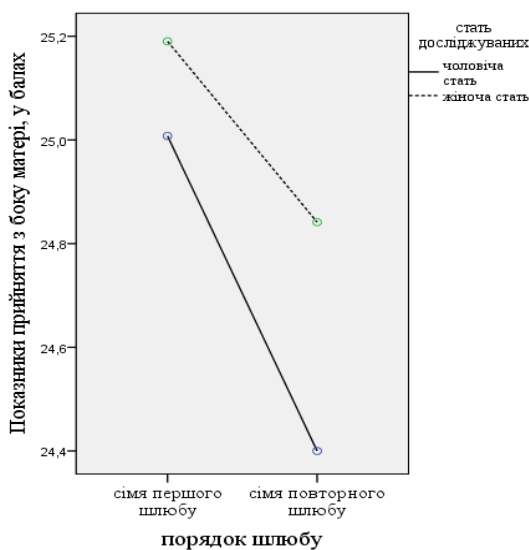

Рис. 3. Особливості прийняття з боку матері підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

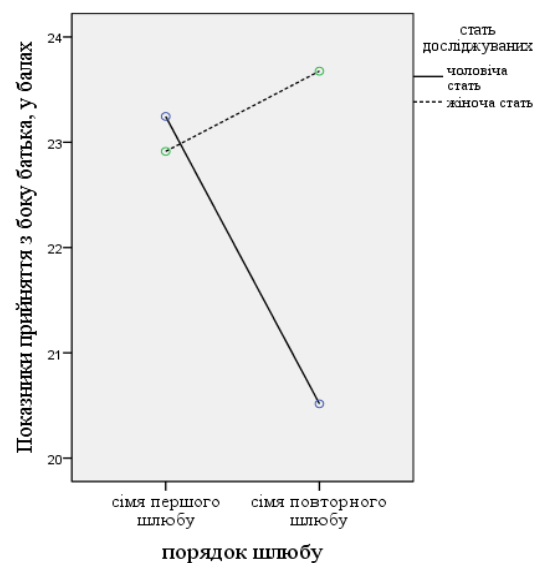

Рис. 4. Особливості прийняття з боку батька підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

Крім того, встановлено особливості батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях повторного шлюбу за шкалою «неадекватність образу дитини», зокрема, визначено, що в батька переважно сформований неадекватний, спотворений образ особистості хлопчиків (рис. 5.; $p < 0,01$), а у матері – дівчат (рис. 6.; $p < 0,01$). Отримані дані свідчать про те,

що в сім'ях повторного шлюбу, на нашу думку, доволі часто панує «короткозора» модель взаємовідносин батьків з підлітками, характерною рисою якої є «нереалістичні» уявлення про характер підлітків, їх фактичні взаємовідносини, які мають ситуативний характер, як з боку матері, так і з боку батька. Таке уявлення доволі часто зустрічається при

домінуванні порушених стилів виховання, особливо такого, як емоційне відкидання [27].

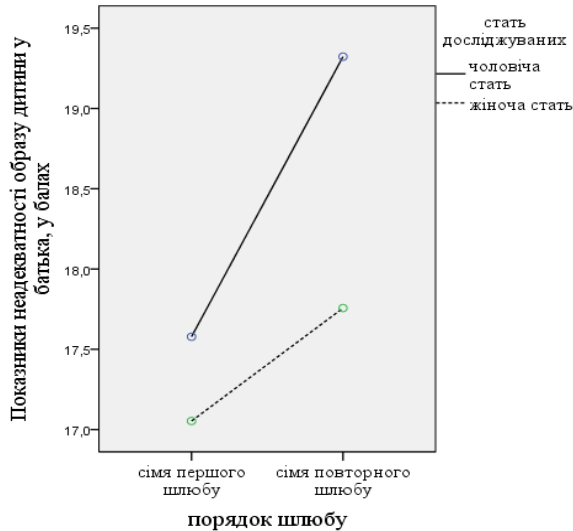

Рис. 5 Особливості неадекватності образу дитини у батька у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

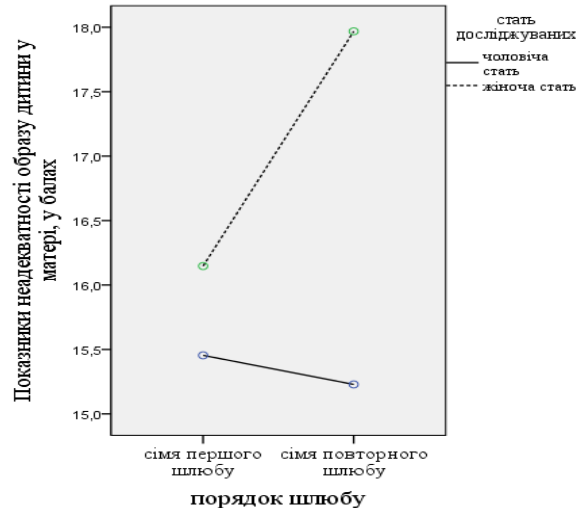

Рис. 6 Особливості неадекватності образу дитини у матері у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

Також результати за даною шкалою, на нашу думку, свідчать про те, що в сім'ях повторного шлюбу взаємовідносини між хлопчиком та «новим» батьком, можуть мати конфліктний характер, тому цей фактор суттєво впливає на загальне емоційне прийняття хлопчика-підлітка з боку батька.

Отже, якщо з боку батьків існує адекватний контроль в поєднанні з емоційним прийняттям підлітків, висуненням до них зрозумілих, несуперечливих та послідовних вимог, це сприяє високій адаптованості дитини до оточення, позитивним відносинам з однолітками, формуванню активності, незалежності, ініціативності, доброзичливості, досягненню ними високої самоповаги, створенню стійкого позитивного образу Я. Тому позитивна увага й прийняття батьками підлітків, як і стверджував ще К. Роджерс [21], забезпечує конструктивний розвиток їх особистості, а негативна – деструктивний.

Подібні результати отримано за шкалою «авторитарність», показники за якою свідчать про те, що в сім'ях повторного шлюбу, матері застосовують більш авторитарні методи виховання до дівчат (рис. 8; $p < 0,01$), а батьки – до хлопців (рис. 7; $p < 0,01$).

Ці показники можуть вказувати на те, що в сім'ях повторного шлюбу на основі неадекватного сприйняття образу та ролі дитини батьками може братися за основу авторитарний стиль сімейного виховання. Цей стиль заснований на постійному контролі та втручанні в життя підлітків з боку батьків, пригнічуванні їх природного прагнення до автономії. Але підлітки переважно прагнуть до нерегламентованих, довірливих взаємовідносин з батьками, відкритого з ними спілкування. Тому переважне застосування авторитарного типу виховання батьками в сім'ях повторного шлюбу перешкоджає становленню гармонійних взаємовідносин з дітьми у підлітковому періоді їх розвитку.

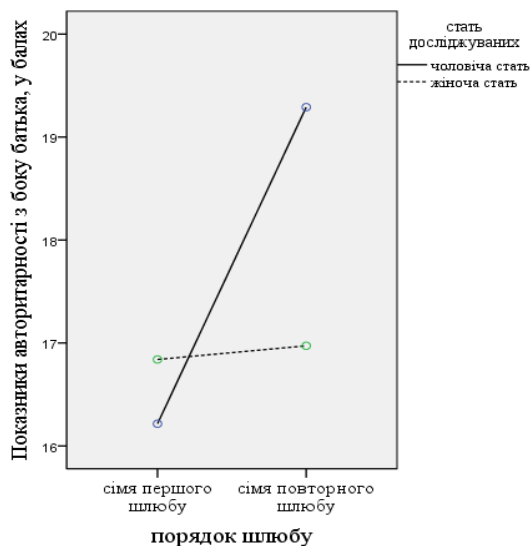

Рис. 7 Особливості авторитарності з боку батька у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

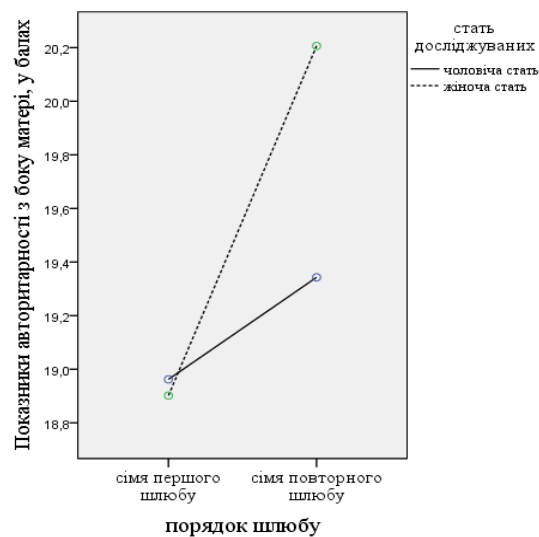

Рис. 8. Особливості авторитарності з боку матері у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

Привертає увагу той факт, що цей стиль виховання більше може відобразитись на розвитку особистості хлопчиків, оскільки образ контролюючого батька здійснює негативний вплив на емоційний стан насамперед у них. Зокрема, це може проявлятися в підвищеному рівні депресивності та тривожності [6].

Разом з тим, статистично значущих відмінностей в оцінці батьків за методикою ДБВП у дівчат з сімей першого і повторного шлюбів виявлено не було.

На наступному етапі емпіричного дослідження за результатами дисперсійного аналізу показників емоційної спрямованості підлітків, виявлених за методикою Б. Додонова «Загальна емоційна спрямованість» [26], констатовано наявність статистично значущих відмінностей у підлітків з першого та повторного шлюбів за шкалами «комунікативна спрямованість», «практична спрямованість» та «гедоністична спрямованість» (рис. 9; 10; 11). При цьому ми спиралась на думку Б. Додонова, за якою емоції виконують не лише оцінну функцію, але й мають для людини особливу

цінність через притаманну їй потребу в емоційному насиченні, а загальний тип емоційної спрямованості особистості, як один із системоутворюючих чинників всієї психологічної структури, накладає відбиток на особливості емоційної сфери людини загалом [10].

Щодо комунікативної емоційної спрямованості слід зазначити, що за Б. Додоновим до неї можна віднести ті емоції, які виникають як реакція на задоволення або незадоволення прагнення до емоційної близькості, почуття поваги до кого-небудь, відчуття вдячності, подяки, почуття обожнювання кого-небудь, бажання заслужити схвалення від близьких і шанованих людей [10].

Отримані дані свідчать про те, що підлітки із сімей повторного шлюбу, особливо хлопчики, характеризуються нижчими показниками комунікативної емоційної спрямованості ніж їх однолітки із сімей першого шлюбу. Тим самим хлопчики в сім'ях повторного шлюбу виявляють більше прагнення бути на самоті, у них менш виражена потреба у спілкуванні ($p < 0,05$).

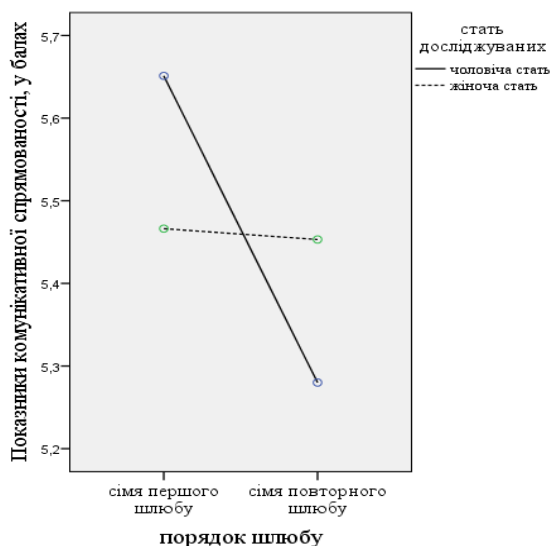

Рис. 9. Особливості комунікативної спрямованості у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

На відміну від хлопців у дівчат немає відмінностей у вираженості комунікативної спрямованості в обох типах сімейних відносин. На наш погляд, це може бути пов'язано з гендерними відмінностями у комунікативній сфері загалом. Адже відомі результати досліджень, за якими жінки є емоційнішими й

точніше сприймають емоції інших, а також оцінюють себе у міжособистісній взаємодії [15].

Крім того, встановлено особливості батьківсько-дитячих стосунків у сім'ях повторного шлюбу за шкалою «практична спрямованість» (Рис. 10).

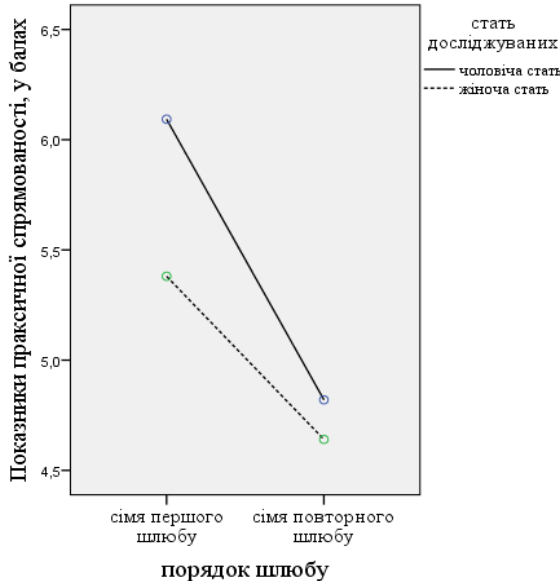

Рис. 10. Особливості практичної спрямованості у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

За результатами дисперсійного аналізу визначено, що у підлітків із сімей повторного шлюбу нижчі показники за цією шкалою ніж у їх однолітків із сімей першого шлюбу ($p < 0,05$). Низькі показники за даною шкалою свідчать про пасивне ставлення до діяльності, тому такі підлітки характеризуються слабким прагненням до життєдіяльності, як особистісної, такі суспільної, а також досягнення успіху в неї.

Натомість показники за шкалою «гедоністична спрямованість» указують на більше прагнення підлітків із сімей повторного шлюбу до фізичного та душевного комфорту ($p < 0,01$). Ці підлітки, особливо хлопчики, прагнуть відчувати задоволення суто органічних або близьких до них потреб, вони мають недостатньо ієрархізовану мотиваційну сферу, в основі якої актуалізовані потреби, що пов'язані з гедоністичною установкою.

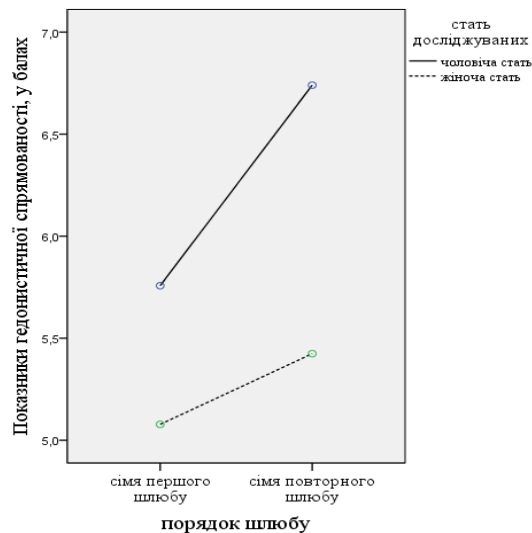

Рис. 11. Особливості гедоністичної спрямованості у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

Гедоністична спрямованість особистості спонукає підлітків до пошуку засобів «насолоди» у житті, такими як почуття безтурботності, веселощів; приємну бездумну збудженість на танцях, вечірках тощо. Усе це

може бути пов'язане з загальною незадоволеністю взаємовідносинами з батьками у підлітків в сім'ях повторного шлюбу, що спонукає їх до пошуку комфортного для себе середовища та засобів компенсації емоційної нестачі у взаємодії з батьками.

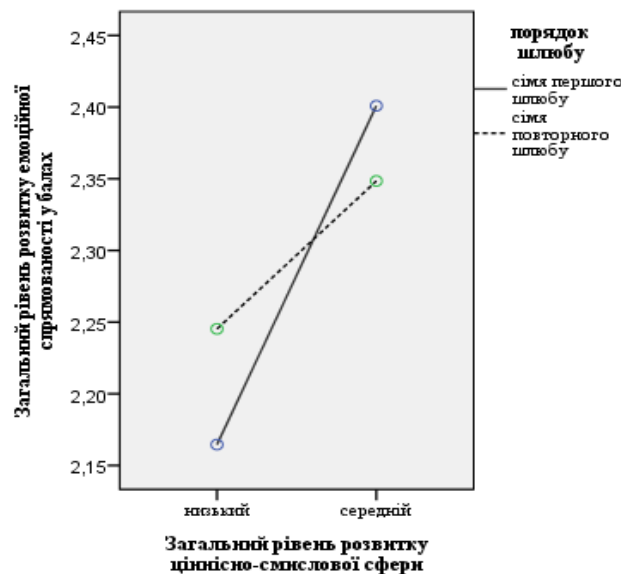

Рис. 12. Особливості емоційної спрямованості та розвитку ціннісно-смыслової сфери особистості у підлітків із сімей першого та повторного шлюбів.

Важливим моментом нашого дослідження стало виявлення за результатами дисперсійного аналізу взаємозв'язку рівнів батьківсько-дитячих стосунків та розвитку їх

ціннісно-смыслової сфери особистості (рис. 12; $p < 0,01$).

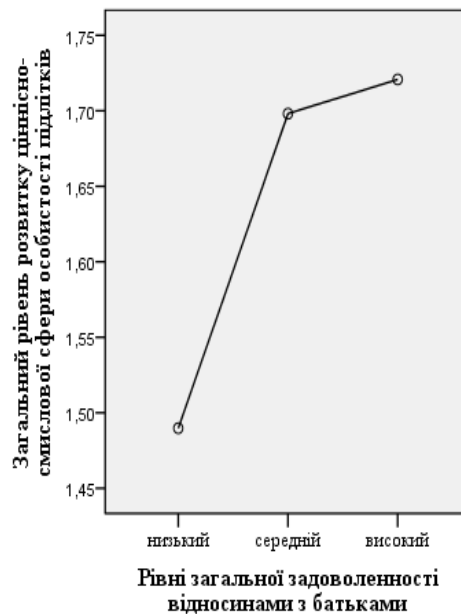

Рис. 13. Взаємозв'язок розвитку ціннісно-сислової сфери особистості та загальною задоволеністю батьківсько-дитячими відносинами у підлітків.

Отримані дані свідчать про те, що чим вище показники розвитку емоційної спрямованості підлітків, тим вище рівень розвитку ціннісно-сислової сфери їх особистості, поза залежність від форми сімейних відносин, в яких вони знаходяться та виховуються. Це ще раз підкреслює той факт, що емоції відіграють важливу роль у житті та розвитку підлітків. Для них емоційна насиченість та забарвленість їх «життєвого простору» є безперечною психологічною необхідністю та невід'ємною частиною розвитку ціннісно-сислової сфери їх особистості та суттєво впливають на взаємовідносини з оточуючими, у тому числі із батьками. Як ми бачимо, незалежно від порядку шлюбу в сім'ї, в якій виховуються підлітки, рівень розвитку батьківсько-дитячих відносин впливає на рівень розвитку їх ціннісно-сислової сфери (див. рис. 13; $p < 0,01$). Отже, можна говорити про те, що батьківсько-дитячі стосунки є вагомим чинником при становленні й формуванні особистості підлітків, зокрема, розвитку їх ціннісно-сислової сфери.

Аналіз результатів дослідження дає змогу констатувати, що батьківсько-дитячі стосунки відіграють важливу роль в розвитку емоційно-оцінювального компоненту ціннісно-сислової сфери особистості підлітків з сімейного повторного шлюбу. Адже напруженість у взаємовідносинах, що виникає між підлітками та батьками в такому випадку, можуть зумовлювати деформовані структурні зміни в їх

ціннісно-сислової сфері. Унаслідок цього підліткам з таких сімей для їх повноцінного розвитку не вистачає емоційної підтримки, нерозуміння батьками своєрідності формування їх особистості, прийняття та визнання з боку своєї сім'ї тощо.

Висновки. Узагальнення результатів дослідження дає можливість зробити висновки, що батьківсько-дитячі стосунки мають суттєвий вплив на розвиток особистості підлітків, особливо їх ціннісно-сислової сфери. Чим вище рівень розвитку батьківсько-дитячих стосунків, тим вище розвиток ціннісно-сислової сфери особистості підлітків.

Підлітки з сімей першого шлюбу переважно визначають свої стосунки з батьками як відносини з достатнім рівнем прийняття й сприйняття їх особистості, а також задоволення їх потреб, в той же час, з адекватним рівнем авторитарності, контролю та автономності по відношенню до них.

Проте загалом вони більше задоволені відносинами з батьками ніж підлітки з сімейного повторного шлюбу, які описують виховний вплив батьків як такий, що перевантажений зайвою авторитарністю по відношенню до них і підвищеним рівнем контролю, але в той же час вказують на емоційну віддаленість, байдужість до їх справ та особистого життя. Підлітки із сімейного повторного шлюбу частіше вважають, що батьки їх сприймають неадекватно, ставлення батьків до них є недостатньо

доброзичливими, часто навіть ворожим, зазначають непослідовність виховного впливу з боку батьків.

Як наслідок, батьківсько-дитячі стосунки в сім'ях повторного шлюбу внаслідок властивого їм переважно авторитарного стилю виховання одночасно з байдужістю до особистості підлітків виявляється вагомим психологічним механізмом розвитку емоційно-оцінювального компоненту їх ціннісно-сміслової сфери, зумовлюючи переважання гедоністичної спрямованості над практичною та комунікативною.

У зв'язку з цим актуальним уявляється розробка програми психологічної підтримки підлітків із сімей повторного шлюбу з метою покращення батьківсько-дитячих взаємовідносин, що і визначає перспективи нашого дослідження

Література

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков / В. А. Аверин. – СПб. : Питер, 1998. – 379 с.
2. Алексеевко Т. Ф. Формування педагогічної культури сучасної молоді сім'ї [Текст] : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. Ф. Алексеевко; Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки, – К., 1994. – С. 19.
3. Андреева Т. В. Психология современной семьи: [монография] / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь., 2005. – 436 с.
4. Безгодова С. А. Восприятие взаимоотношений с отцом подростков из полных и неполных семей / С. А. Безгодова, Т. Е. Власенкова // Современные проблемы психологии семьи: феномены, методы, концепции. Вып. 2. – СПб. : Изд-во АНО «ИПП», 2008. – С. 22–31.
5. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 37–44. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / А. Адлер – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 448 с.
6. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : [монография] / І. С. Булах – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
7. Виховання духовності особистості : навч.-метод. посіб. / [М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова та ін.] ; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
8. Вікова психологія / за ред. Г. С. Костюка. – К. : Радянська школа., 1976. – 272 с.
9. Выготский Л. С. Собрание соч. : в 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / Л. С. Выготский; под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.
10. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. – М. : Политиздат, 1978 – 272 с.
11. Зязюн І. Емоційно-почуттєве в освітніх технологіях і педагогічній творчості / І. Зязюн // Єдність раціонального та емоційно-почуттєвого в освітньо-виховних системах: наук.-метод. зб. – Харків, ХДПУ, 1996. – С. 9–12
12. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості / Т. С. Кириленко: навч. посіб. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
13. Леонтьев А. Н. Деятельность, Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
14. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с
15. Майерс Д. Социальная психология. / Д. Майерс ; пер. с англ. В. Гаврилова, С. Шпак, С. Меленовской [и др.]. – СПб. : Питер Ком, 1998. – С. 225–267.
16. Макушина О. П. Методы психодиагностической и психотерапевтической работы с семьей : учеб. пособ. для вузов / О. П. Макушина, В. А. Тенькова ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж : Издат. Полиграф. центр Воронеж. гос. ун-та, 2008. – 78 с.
17. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: навч.-метод. посіб. / Е. О. Помиткін – 2-е вид., доп. – К. : ІЗМН, 1996. – 164 с.
18. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков : психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан ; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2000. – 304 с.
19. Пустовалов. І. Модель розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості підлітка / І. Пустовалов // Науковий вісник ХДУ. – 2015. – Вип. 6. – С. 100–107
20. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности. / Х. Ремшмидт. – М. : Прогресс, 1994. – С. 21–56.
21. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. — М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс». 1994. — 480 с.
22. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
23. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности. / О. П. Санникова. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с
24. Титаренко В. Я. Сім'я і формування особистості. / В. Я. Титаренко – М. : Думка, 1987. – 312 с.

25. Титов Б. А. Семейная драма глазами ребенка. / Б. А. Титов, Л. Т. Машкова. – Л. : Знание, 1990. – 17 с.

26. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : 2002. – 490 с. (14)

27. Эдеймиллер Э. Психология и психотерапия семьи. / Э. Эдеймиллер, В. Юстицкис // 4-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – С. 515

28. Яблонська Т. М. Вікові та індивідуально-психологічні особливості як чинник самовдосконалення особистості / Т. М. Яблонська – Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія „Психологія”, – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – Вип. 37. – С. 28-39

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 581.19

Ненько Н.И.

*Федеральное государственное бюджетное научное учреждение Северо-Кавказский зональный научно-исследовательский институт садоводства и виноградарства,
Доктор сельскохозяйственных наук, профессор, зав.лабораторией физиологии и биохимии растений*

Nenko N.I.

Federal State Budget Scientific Organization "North Caucasian Regional Research Institute of Horticulture and Viticulture"

Professor, Dr. Sci. Agr., associate head of laboratory of physiology and biochemistry of the plants

Киселева Г.К.

*Федеральное государственное бюджетное научное учреждение Северо-Кавказский зональный научно-исследовательский институт садоводства и виноградарства,
Кандидат биологических наук, доцент, старший научный сотрудник*

Kiseleva G.K.

Federal State Budget Scientific Organization "North Caucasian Regional Research Institute of Horticulture and Viticulture,

Cand. Biol. Sci., Senior research associate

Сергеева Н.Н.

*Федеральное государственное бюджетное научное учреждение Северо-Кавказский зональный научно-исследовательский институт садоводства и виноградарства,
Кандидат сельскохозяйственных наук, старший научный сотрудник*

Sergeeva N.N.

Federal State Budget Scientific Organization "North Caucasian Regional Research Institute of Horticulture and Viticulture,

Cand. . Sci. Agr., Senior research associate

Караваяева А.В.

*Федеральное государственное бюджетное научное учреждение Северо-Кавказский зональный научно-исследовательский институт садоводства и виноградарства,
Младший научный сотрудник*

Karavaeva A.V.

Federal State Budget Scientific Organization "North Caucasian Regional Research Institute of Horticulture and Viticulture,

Junior researcher

ЭКЗОГЕННАЯ РЕГУЛЯЦИЯ РОСТОВЫХ И ГЕНЕРАТИВНЫХ ПРОЦЕССОВ ЯБЛОНИ В НАСАЖДЕНИЯХ ИНТЕНСИВНОГО ТИПА EXOGENOUS REGULATION OF THE GROWTH AND GENERATIVE PROCESSES OF APPLE TREE IN TO INTENSIVE TYPE CULTIVATIONS

Аннотация

Изучено влияние регулятора роста растений фуролан на засухоустойчивость, рост и продуктивность яблони в садах интенсивного типа для расширения сферы применения. Установлено, что при обработке деревьев яблони в фазе цветения, фуролан проявляет свойства ретарданта, уменьшает длину однолетних приростов, особенно на подвоях М-9 и М-26, а также в вариантах с меньшей площадью питания. Придавая листьям ксероморфную структуру, препарат повышает устойчивость яблони к засухе, уменьшает осыпание завязи, увеличивает завязывание плодов, повышает продуктивность на 21,6 - 119,7% в сравнении с контролем.

Ключевые слова: яблоня, регулятор роста растений, фуролан, засухоустойчивость, продуктивность, схема посадки

Abstract

The influence of the plant growth regulator furolan on the drought resistance, the increase and the productivity of apple tree in intensive type gardens to expand the sphere of application is studied. It is established that with the treatment of the trees of apple tree during the phase of flowering furolane manifests the properties of retardant, decreasing the length of annual end increases and especially in the

types of those inculcated on the stock M-9 and M-26, and also with the smaller area of nourishment. Giving to the cloths of sheet xeromorphic structure, it increases the stability of apple tree to the drought, it decreases shedding ovary, increases ovary of fruits, harvest by 21,6 - 119,7% in the comparison with the control.

Keywords: apple tree, the regulator of an increase in the plants, furolane, drought resistance, productivity, the diagram of the landing

Регуляторы роста растений широко используются в плодородстве для уменьшения опадения завязи, увеличения завязываемости плодов, ускорения их созревания, повышения продуктивности и урожая, снижения периодичности плодоношения, регуляции плодовой нагрузки, повышения устойчивости к абиотическим факторам среды [1]. Одним из перспективных регуляторов роста является созданный в Кубанском ГТУ препарат фуrolан [2]. На плодовых косточковых культурах препарат применяют для повышения завязываемости, уменьшения осыпания завязи, увеличения размера плодов и урожая черешни, сливы, персика, алычи, абрикоса, а также улучшения качества плодов. Фуrolан уменьшает длину однолетних концевых приростов плодовых косточковых культур, проявляя ретардантные свойства; повышает устойчивость плодовых культур к засухе [3].

Для расширения сферы применения препарата фуrolан в сельском хозяйстве были проведены испытания его на яблоне в садах интенсивного типа.

Цель работы – изучить влияние препарата фуrolан на рост, продуктивность яблони в садах интенсивного типа на различных подвоях при разной площади питания.

ОБЪЕКТЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Исследования проводили на базе ЗАО «Лорис» в 2008-2010 гг. и ОПХ «Центральное», лаборатории физиологии и биохимии растений, ЦКП «Приборно-аналитический» ФГБНУ СКЗНИИСиВ в 2010 – 2015 гг. на яблоне районированных сортов Боровинка, Ред Делишес, Корей, Голден Делишес, Мелба, Либерти, Джонаголд, Мантуанское, Ренет Симиренко, Айдаред, Прикубанское.

В ЗАО «Лорис» г. Краснодар фуrolан применяли на яблоне на квартале № 7 на неорошаемых насаждениях сортов Боровинка, Ред Делишес, Корей, Мантуанское, Айдаред, Либерти и Ренет Симиренко 1997 г. посадки, подвой М 9, ММ-106, схема посадки 5 x 3 м (667 шт/га). Система защиты общепринятая. Междурядья задернены сеянными травами. Почва – сверхмощный малогумусный выщелоченный чернозем.

В ОПХ «Центральное» ФГБНУ СКЗНИИСиВ изучение влияния препарата Фуrolан на продуктивность яблони проводили на квартале 61 на неорошаемых насаждениях сорта Айдаред 2010 г. посадки 1996 г. на подвое М 9, схема посадки 5 x 1,5 м (1333 шт./га) и на квартале 20 на орошаемых (капельное орошение) насаждениях сортов Айдаред и Прикубанское 1996 года посадки на подвое СК-3, и М 9, схема посадки: 5 x 2 м (1000 шт./га) и 5 x 1,5 м (1333 шт./га). Система защиты общепринятая. Междурядья задернены сеянными травами. Почва – сверхмощный малогумусный выщелоченный черноземом. Состав почвы – легкие глины. Содержание гумуса в пахотном слое – 3,6 %, подвижного фосфора – 208 мг/кг, обменного калия – 356 мг/кг, pH близкий к нейтральному.

Фуrolан применяли в виде водного рабочего раствора с нормой внесения - 5 г/га в 1000 л. Расход рабочего раствора 1000 л/га.

Исследования проводили в соответствии с методикой государственного сортоиспытания [4]. Повторность опыта – пятикратная, одно дерево – одна повторность. Для оценки влияния фуrolана на интенсивность ростовых и синтетических процессов определяли биометрические показатели роста, развития и продуктивность. Строение листьев изучали согласно методике, с использованием светового микроскопа «Olympus BX 41» («Olympus Corporation», Япония) при общем увеличении 10 x 10 и 4 x 10, без окрашивания [5]. Содержание сахаров в плодах яблони определяли по ГОСТ 27198-877, титруемые кислоты – по ГОСТ 25555.0-82. Оценку экономической эффективности проводили в соответствии с общепринятой методикой [8]. Экспериментальные данные обрабатывали с помощью общепринятых статистических методов [9].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Реакция плодовых деревьев на внешние воздействия, в том числе биологически активные вещества проявляется в различной активности вегетативной и генеративной деятельности. Для определения влияния препарата фуrolан на вегетативные процессы сортов яблони, привитых на подвоях ММ-106, М-9

определяли длину однолетних концевых приростов (табл. 1).

Таблица 1 – Влияние препарата фуролан на рост однолетних приростов, см ЗАО «Лорис», г. Краснодар, 2008-2010 гг.

Сорт	Подвой	Год	Длина приростов		± к контролю	
			контроль	фуролан	см	%
Боровинка	М-9	2008	57,1	32,3	- 19,4	- 33,9
Голден Делишес	М-9	2008	17,8	13,8	- 4,0	- 22,5
Ред Делишес	М-9	2008	40,8	25,3	- 15,5	- 38,0
Корей	М-9	2008	37,8	25,9	- 11,9	- 31,5
Либерти	М-9	2009	58,2	40,9	-17,3	- 29,7
	М-9	2010	79,27	56,03	-17,3	- 29,7
Ренет Симиренко	ММ-106	2009	55,7	45,7	- 10,0	- 17,9
Мантуанское	ММ-106	2009	53,7	43,7	- 10,0	- 18,6
Айдаред	ММ-106	2009	52,1	39,9	-12,2	- 23,4

Отклонения от контроля существенны при $P = 0,5$

Установлено, что обработка цветущих деревьев препаратом фуролан ингибирует рост однолетних концевых приростов у раннеспелых сортов на 21,5 – 33,9 % и у позднеспелых – на 22,5 – 38,0 %, в сравнении с контролем, проявляя свойства ретарданта. Наиболее отзывчивыми на его воздействие оказались сорта Боровинка, Ред Делишес и Либерти, Корей, отличавшиеся интенсивным ростом. Наибольший ретардантный эффект от воздействия препарата наблюдался на сортах, привитых на подвоях М-9 и М-26. и на молодых деревьях яблони (у сорта Либерти - 29,7 %).

Изучение анатомического строения светового листа яблони на примере сорта Прикубанское показало, что в контрольном варианте опыта палисадная ткань представлена тремя рядами клеток, слой палисадной паренхимы тоньше, чем губчатой и составляет 30 условных единиц (усл. ед.).

При обработке деревьев яблони препаратом фуролан отмечалось увеличение толщины листовой пластинки в сравнении с контролем за счет увеличения толщины палисадного слоя и верхнего эпидермиса. Толщина листовой

пластинки увеличилась в сравнении с контролем на 8 усл.ед. и составила 74 усл.ед. Палисадная ткань в опытном варианте представлена четырьмя рядами клеток, причем клетки меньших размеров, чем в контрольном варианте. Отношение толщины слоя палисадной ткани к губчатой в опытном варианте составило 38:33. Толщина верхнего эпидермиса увеличилась вследствие образования более толстой наружной стенки клеток верхнего эпидермиса и составила 3 усл.ед. Эти изменения в строении листа в варианте с фуроланом являются анатомическими признаками ксероморфной структуры, что способствует повышению засухоустойчивости яблони.

Для изучения влияния препарата фуролан на формирование продуктивности яблони определялись такие элементы первичной продуктивности, как число листьев на побеге и на единицу его длины, площадь листьев на единицу длины побега (табл. 2). Установлено, что препарат уменьшает количество листьев на побеге, но при этом увеличивается площадь листовой поверхности на единицу длины побега (Ренет Симиренко,

Таблица 2 – Влияние препарата фуролан на первичную продуктивность сортов яблони

Сорт	Вариант опыта	Число листьев на побегах, шт.	Площадь листа см ²	Площадь листьев побега, см ²	Плотность листа г/см ²	Число листьев на ед. длины побега, шт/см	Площадь листьев на единицу длины побега, см ² /см
Либерти	контроль	17,7	46,9	830,1	0,19	0,30	14,3
	фуролан	13,7	61,8	846,7	0,34	0,33	20,7
Ренет Симиренко	контроль	21,7	34,2	742,1	0,37	0,39	13,3
	фуролан	20,0	38,5	770,0	0,42	0,44	16,8
Мантуанское	контроль	23,3	35,2	820,2	0,46	0,43	15,3
	фуролан	23,3	32,8	764,2	0,47	0,53	17,5
Айдаред	контроль	22,7	38,4	871,7	0,43	0,44	16,7
	фуролан	18,7	34,0	635,8	0,39	0,47	15,9

Мантуанское). Уменьшение плотности листьев в опытном варианте свидетельствует о более рациональном использовании пластических веществ.

Таким образом, Фуролан способствует увеличению первичной продуктивности яблони изучаемых сортов.

Фуролан

При определении влияния фуrolана на предуборочное опадение плодов установлено, что он снижает опадение плодов у сорта Ред Делишес - на 8,1 %, Корей – на 5,8 %, Прикубанское – на 17 % и Айдаред – на 13,9 % в сравнении с контролем, что позволяет повысить продуктивность (рис. 1).

Контроль

Рисунок 1 – Влияние препарата фуролан на опадение плодов яблони сорт Айдаред (ОПХ Центральное ГНУ СКЗНИИСИВ, квартал 20, 2010 г.)

Результаты определения влияния препарата фуролан на урожай плодов яблони разных сроков созревания приведены в таблице 3.

Таблица 3 – Влияние препарата фуролан на урожай плодов яблони сортов разных сроков созревания (ЗАО «Лорис» г. Краснодар)

Сорт	год	Урожай плодов, ц/га		Прибавка урожая, %
		контроль	фуролан	
Боровинка	2008	273	357	30,8
Ред Делишес	2008	204	248	21,6
Корей	2008	231	289	25,1
Мантаунское	2009	459	640	39,4
Ренет Симиренко	2009	459	563	22,7
Айдаред	2009	697	722	3,6
Либерти	2010	670	990	47,8

Среди изучаемых сорта Боровинка, Мантуанское, Либерти оказались наиболее отзывчивыми на воздействие препарата фуролан. Урожай плодов в опытном варианте превысил контроль на 30,8 - 51,2 %, в сравнении с кон-

тролем. Сорта яблони Ред Делишес, Корей, Ренет Симиренко и Айдаред имели меньшую отзывчивость на воздействие препарата фуролан.

Применение фуролана позволяет повысить выравненность плодов по размеру (рис. 2).

Фуролан

Контроль

Рисунок 2 – Стандартность плодов яблони сорт Айдаред (ОПХ Центральное ФГБНУ СКЗНИИСИВ, квартал 20, 2010 г)

Сады интенсивного типа с капельным орошением отличаются высокой плотностью насаждений. В связи с этим на примере сорта

Айдаред представляло интерес изучить влияние фуролана на продуктивность деревьев при различной площади питания (табл. 4).

Таблица 4 - Влияние препарата фуролан на продуктивность яблони сорта Айдаред на подвое СК 3 при разной схеме посадки при капельном орошении (ОПХ «Центральное» квартал 25)

Биологический показатель	контроль*		фуролан		± к контролю, %	
	4167**	2083***	4167	2083	4167	2083
	шт./га	шт./га	шт./га	шт./га	шт./га	шт./га
Урожай плодов, т/га	18,42	13,18	25,71	15,98	39,6	21,2
Продуктивность, кг/дерева в том числе: стандартных нестандартных,	4,42	6,33	6,17	7,67	39,6	21,2
	3,50	4,83	5,0	6,25	42,9	29,4
	0,92	1,50	1,17	1,42	27,2	-5,3

* Отклонения от контроля достоверны при $P=0,5$

** Формировка крона-ряд; *** Формировка кроны веретеновидная

Установлено, что эффект от применения препарата при капельном орошении на сорте Айдаред выше при большей площади питания. Эффективность применения фуролана на

сорте Айдаред при возделывании без орошения и плотности посадки деревьев 1333 шт./га обусловлена как увеличением продуктивности, так и стандартности плодов (табл. 5).

Таблица 5 - Влияние препарата Фуролан на продуктивность яблони сорта Айдаред (без орошения)

Биологический показатель	контроль	фуролан	± к контролю, %
Урожай плодов, т/га	12,17	18,33	50,6
Продуктивность, кг/дерева, в том числе: стандарт, нестандарт	9,13	13,75	50,6
	7,75	11,75	51,6
	1,38	2,00	44,9

Следовательно, эффективность применения препарата при одинаковой площади питания выше в садах с капельным орошением. При меньшей площади питания препарат повышает продуктивность деревьев на 39,6 %, против 21,2 % - в более разреженной посадке, в сравнении с контролем. Это характеризует их

более высокий адаптационный потенциал к засухе при оптимизации площади питания. Результаты определения отзывчивости сорта Прикубанское на воздействие фуролана при различной площади питания в условиях капельного орошения приведены в таблице 6.

Таблица 6 - Влияние препарата Фуролан на продуктивность яблони сорта Прикубанское (на капельном орошении) при разной плотности посадки

Биологический показатель	Контроль*		Фуролан		± к контролю, %	
	1333 шт./га	1000 шт./га	1333 шт./га	1000 шт./га	1333 шт./га	1000 шт./га
Урожай плодов, т/га	15,6	12,4	24,7	27,0	58,3	117,7
Продуктивность, кг/дерева в том числе: стандарт нестандарт	11,7	12,4	18,5	27,0	58,1	117,7
	7,6	7,3	14,2	20,5	86,8	180,8
	4,1	5,1	4,3	6,5	4,8	27,5

* Отклонения от контроля достоверны при $P=0,5$

Продуктивность деревьев в опытном варианте при большей площади питания превысила контроль на 117,7 %, а в более плотной посадке – на 58,3 %. при этом количество стандартных плодов увеличивалось на 180,8 % и 86,8 %, соответственно, в сравнении с контролем, что связано со снижением опадания завязи и предуборочного опадания плодов.

Следовательно, применение фуролана на сорте Прикубанское на капельном орошении эффективнее при большей площади питания и позволяет дереву наиболее полно использовать ресурсный потенциал.

Результаты определения экономической эффективности применения препарата фуролан на яблоне при возделывании на капельном орошении и без полива приведены в таблицах 7, 8. Дополнительный чистый доход от применения препарата фуролан на сортах яблони Айдаред и Прикубанское при плотности посадки деревьев 1333 шт./га на орошаемом участке на подвое М 9 составил в среднем 87,15 тыс. руб./га и при плотности посадки деревьев 1000 шт./га – 132,3 тыс. руб./га, а в среднем по факторам: сорт и плотность посадки – 109,7 тыс. руб./га.

Таблица 7 - Экономическая эффективность применения препарата Фуролан в насаждениях яблони сорта Айдаред и Прикубанское на капельном орошении при различной плотности посадки

Сорт, система орошения	Вариант опыта	Урожай плодов, т/га		Выручка от реализации, тыс. руб./га		Затраты на производство, руб./га		Рентабельность продукции, %	
		1	2	1	2	1	2	1	2
Айдаред на капельном орошении	Контроль	6,4	10,6	62,1	103,0	67,2	84,8	-	21,5
	Фуролан	10,3	20,0	130,9	232,8	82,4	130,0	58,9	79,1
Прикубанское на капельном орошении	Контроль	15,6	12,4	203,9	152,2	109,2	99,2	86,7	53,4
	Фуролан	24,7	27,0	363,6	395,0	148,2	162,0	145,3	143,8

● Отклонения от контроля достоверны при $P=0,5$;

● 1 – 1333 шт./га;

● 2 – 1000 шт./га

Таблица 8 - Экономическая эффективность применения препарата Фуролан на яблоне сорта Айдаред при возделывании без орошения

Показатели	Контроль	Фуролан	± к контролю
Урожайность, ц/га	196,1	310,2	58,18
Доля стандартной продукции, %	71,4	83,8	12,4
Доля нестандартной продукции, %	28,6	16,2	-12,4
Цена реализации, руб./ц	1521,0	1715,7	194,7
Себестоимость продукции, руб./ц	990,0	980,0	-10,0
Выручка от реализации, тыс.руб./га	298,3	532,2	84,0
Затраты на производство, тыс.руб./га	194,14	304,00	23,4
Прибыль от реализации, тыс.руб./га	97,2	228,2	131,0
Рентабельность продукции, %	50,07	75,07	25,00

Рентабельность применения Фуролана на сорте Айдаред в саду с капельным орошением выше при меньшей площади питания, а на сорте Прикубанское – практически не зависит от плотности размещения деревьев. Дополнительный чистый доход от применения препарата Фуролан на яблоне сорта Айдаред без орошения составил 131,0 тыс. руб./га, рост рентабельности – 25%.

ВЫВОДЫ

Препарат фуролан при обработке деревьев яблони проявляет свойства ретарданта, при этом наибольший ретардантный эффект наблюдается на сортах яблони, отличающихся интенсивным ростом побегов, привитых на подвоях М-9 и М-26 и более молодого возраста.

Придавая листу ксероморфную структуру, фуролан повышает устойчивость яблони к засухе. При этом фуролан снижает осыпание завязи, повышает завязываемость плодов и их урожай. Эффект препарата фуролан лучше проявляется при большей плотности посадки деревьев в садах интенсивного типа.

Список литературы

1. Гамбург К.З. Регуляторы роста растений/ К.З. Гамбург, О.Н. Кулаева, Г.С. Муромцев и др. -М.: Колос.- 1979.- 246 с.
2. Список пестицидов и агрохимикатов, разрешенных к применению на территории Российской Федерации. 2009 г. // Прилож. к журн. “Защита и карантин растений”. 2009. № 6. С. 299.
3. Ненько Н.И., Макарова Э.В., Кузнецова А.П., Драбудько Н.Н. Особенности воздействия препарата фуролан на вегетативные и генеративные процессы плодовых косточковых

и семечковых культур. // Садоводство и виноградарство, 2008. № 5. С. 17 -20.

4. Программа и методика селекции плодовых, ягодных и орехоплодных культур / Под ред. Е.Н.Седова.- Орел : Изд-во ВНИИСПК, 1995.-502 с.

5. Киселева Г. К. Анатомо-морфологическая оценка адаптивного потенциала сортов плодовых культур и винограда. – Современные методологические аспекты организации селекционного процесса в садоводстве и виноградарстве. – Краснодар: СКЗНИИСиВ, 2012.- С. 199-205.

6. Методическое и аналитическое обеспечение исследований по садоводству.- Краснодар : ГНУ СКЗНИИСиВ, 2010.- 300 с.

7. Ненько, Н.И., Дорошенко Т.Н., Гасанова Т.А. Физиологические методы в адаптивной селекции плодовых // Современные методологические аспекты организации селекционного процесса в садоводстве и виноградарстве.- Краснодар, СКЗНИИСиВ, 2012.- С. 189-198.

8. Методические рекомендации по определению эффективности сельскохозяйственного производства / Под ред. Академика РАСХН В.Р. Боева. М.: Всероссийский научно-исследовательский институт экономики сельского хозяйства (ВНИЭСХ), 1996. 67 с.

9. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - М.: Колос.- 1979.- 415с.

Адрес для переписки: Ненько Наталья Ивановна, 350901, Россия, г. Краснодар, ул. 40 лет Победы, 39 ФГБНУ СКЗНИИСиВ. Тел.: 8 918 461 98 79, E-mail: nenko.nataliya@yandex.ru

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Грущинська Н.М.

*завідувач кафедри міжнародної економіки і економічної дипломатії
Дипломатичної академії України при МЗС України*

Hruschynska N.

*Head of International Economics and Economic Diplomacy Diplomatic Academy of Ukraine,
MFA of Ukraine*

АНТИКРИЗОВА ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ ANTI-CRISIS POLICY OF ECONOMIC DIPLOMACY

Анотація

В статті розкриваються питання сутності економічної дипломатії, реалізації принципів її політики, особливості необхідності державного регулювання та застосування інструментів антикризової політики економічної дипломатії.

Ключові слова: економічна дипломатія, антикризова політика, державне регулювання, торговельна політика.

Abstract

The article reveals the essence of the issue of economic diplomacy, implementing the principles of its policy, especially the need for state regulation and application tools anti-crisis policy of economic diplomacy.

Keywords: economic diplomacy, anti-crisis policy, government regulation, trade policy.

Вступ. Реалізація принципів економічної дипломатії пов'язано зі здійсненням торговельної політики держави, питання антикризової функції економічної дипломатії набуває особливої актуальності. Кризові процеси обумовлюються різким загострення суперечностей, які виникають у процесі взаємодії окремих суб'єктів світо господарських зв'язків. Покликання дипломатії – забезпечення національної безпеки держави шляхом ведення переговорів. Іншими словами, певна антикризова політика для зменшення або скасування гострих кутів у співпраці двох або більше сторін. Економічна дипломатія – це особливий фундаментальний антикризовий інструмент. Яскравими прикладами, можуть бути введення економічних санкцій та відповідна реакція на них, яка може призводити до їх скасування, зменшення або збільшення.

Аналіз використаних джерел. У зарубіжних та вітчизняних джерелах недостатньо розкриваються проблеми взаємозв'язку політики та дипломатії, економізації зовнішньої політики як засобу розвитку співробітництва між державами, простежується відсутність комплексного підходу до освітлення проблем економічної дипломатії в контексті геоекономічних та геополітичних процесів національної економіки, що вимагає активізувати дослідження даної проблематики.

Серед американських політологів та теоретиків міжнародних відносин заслуговують

на увагу дослідження Г.Кіссінджера, Г.Моргентау, С.Хантінгтона; дипломатів У.Бернса, А.Вершбоу, Дж.Вуда, К.Райса, М.Стирна, Р.А.Уолкера, А.Эбана; британські дипломати Р.Барстон, Дж.Берридж, Дж.Кауфман, Г.Никольсон, Э.Сатоу та інші. Теоретичну основу статті становлять роботи провідних вітчизняних і закордонних учених і фахівців у сфері процесів конкурентоспроможності національної економіки, геоекономіки, геополітики, міжнародних процесів формування світового економічного порядку, таких як А. Філіпенко, Валлерстайн І., Гаврилишин Б., Гантінгтон С., Каган Р., Коппель О., Тенторі Д., Уткін А.

Метою статті є розкрити особливості економічної дипломатії як політики антикризового направлення з урахуванням геополітичних та геоекономічних світових процесів.

Викладення основного матеріалу. Антикризові процеси з боку держави здійснюються шляхом використання інструментів організаційно-економічного, нормативно-правового впливу, які направлені на захист суб'єктів національного ринку від кризових явищ.

В сучасних умовах, функції економічної дипломатії обумовлюються, в першу чергу, розвитком і модернізацією структури світової економіки на всіх рівнях: глобальному, національному, регіональному. А саме відбувається розширення числа країн-учасниць. У міру поглиблення глобалізації дипломатичне спрямування експорту піднялося до рівня торгово-

економічного або економічного управління національними інтересами за кордоном на всіх стадіях: порядок входження національних факторів у закордонну економіку, забезпечення гарантій, організація підтримки національним фірмам і окремим обличчям у діяльності з розвитку і зміцнення закордонних позицій національної економіки, формування механізмів дозволу суперечок.

Забезпечення національного інтересу і захист національної безпеки залишаються пріоритетним завданням економічної дипломатії; вони органічно містять у собі позиції своїх національних факторів на світовому ринку, що розширюється. Важливого значення набуває здатність економічної дипломатії працювати в режимі, що випереджає, забезпечувати політичний заділ для просування економічних інтересів. Основними для економічної дипломатії стають поняття поєднання національного виробництва, традицій, національних пріоритетів. Економічна дипломатія не тільки допомагає вирішенню поточних і орієнтованих на найближче майбутнє завдань, але також впливає на характер оцінок навіть віддалених суспільно-економічних перспектив.

Економічна дипломатія набуває особливих форм прояву. В сучасних умовах у дипломатії України формується багатосторонній характер та економічна дипломатія набуває креативних форм реалізації.

Приклади креативної економічної дипломатії можна розрізнати як агресивного так і миролюбного характерів. Наприклад, пінгпонгова дипломатія – обмін гравців Китаю і США в настільний теніс в 1970 році. Підготовка до візита Р.Ніксона в КНР готували американські дипломати, які секретно відвідували Китай з командами з тенісу – приклад доброзичливої дипломатії. Відома «дипломатія канон'єрок» - приклад агресивних дипломатичних дій.

«Економічний інтерес допомагає забути дипломатичні непорозуміння» - Син Цзиньпін. Китайської лідер є прикладом креативної доброзичливої економічної дипломатії: на його прикладі можна побачити перехід від традиційної позиції очікування країни до активної, пов'язаної із збільшенням міжнародної участі КНР. В сучасних умовах, коли дипломатія набуває нових рис та потребує новітніх підходів, важливим стає поєднання досвіду та нетрадиційних форм дипломатії: медіадипломатія, соціальна дипломатія, публічна, які обумовлюють швидке просування ідей та рішень у суспільстві; тісний взаємозв'язок суспільства і держави.

Українська економічна дипломатія є основою реалізації її зовнішньої політики. Традиційні форми реалізації дипломатії із застосуванням креативних, нетрадиційних форм є запорукою успіху та розвитку.

В нових умовах прояву креативних форм дипломатії, створюються передумови для інших підходів щодо вирішення завдань, які ставляться перед економічною дипломатією. Вирішення даних проблем потребує інформаційного, інноваційного, культурного, та інших підґрунть для застосування антикризових дій за потреби.

Карно де ла Карр'єр зазначає, що «При збільшенні відкритості економік окремих країн та поглиблення міжнародного розподілу праці роль економічної дипломатії зростає, замінюючи собою традиційні, переважно силові засоби дозволу міждержавних конфліктів». На початок XXI століття економічна дипломатія починає займати особливу роль в зовнішній політиці країни, а ідеологічні протиріччя відходять на другий план. Економізація дипломатичного процесу обумовлюється більш тісною інтеграцією національних економік в світове господарство на умовах глобалізації. Економічна дипломатія зосереджується на просуванні економічних інтересів країни на міжнародному рівні. У зв'язку з цим можна використовувати національні конкурентні переваги, спеціалізацію, кооперацію виробництва для досягнення загальних стратегічних та поточних інтересів країни.

Економічна дипломатія повинна оцінювати власні можливості та відпрацьовувати методи найбільш вигідного використання наявних конкурентних переваг. Економічна дипломатія повинна реалізовуватися в усіх галузях та направлення міжнародних економічних відносин, тому як національні інтереси охоплюють весь виробничий процес, в який входять всі господарські суб'єкти. Економічна дипломатія кожної країни має свої особливості, в залежності від геополітичних, гео економічних інтересів та національних пріоритетів.

Інструменти антикризової дії економічної дипломатії. Розглядаючи зовнішньоекономічну політику економічної дипломатії, в першу чергу, мова йде про експортну діяльність та механізми її забезпечення та проведення. Експортна політика в Україні має бути направлена на розширення ринків збуту української продукції, а також має включати систему стимулів для підвищення якості продукції і збільшення експорту продукції із високою доданою вартістю. Для її успішної реалізації необхідно дося-

гти зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції; знизити відставання технологічного рівня забезпеченості української промисловості в порівнянні із світовими стандартами; забезпечити розвиток фінансової, технічної і інформаційної інфраструктури, що стимулюватиме розвиток високотехнологічної продукції. Необхідно об'єднати зусилля бізнесу та уряду для максимальної реалізації зовнішньоекономічного потенціалу України, підтримки експортоорієнтованих галузей народного господарства та використовувати усі наявні інструменти для нарощування експорту української продукції та розширення горизонтів поставок продукції. До таких інструментів належать: диверсифікація економіки, прискорення адаптації технічних регламентів, стандартів до норм ЄС, з метою зниження виробничих, комерційних та інвестиційних ризиків пов'язаних з втратою ринків на сході. Страхування експортних кредитів для захисту майнових інтересів експортера-кредитора від комерційних і некомерційних ризиків. Відновлення роботи торговельно-економічних місій. Діяльність даних місій була спрямована на сприяння розвитку торговельно- економічних зв'язків, просуванню вітчизняної продукції на територіях інших держав, за співпраці з контролюючими органами відбувалось виявлення неоподаткованих доходів і виявлення схем відмивання доходів тощо. Співпраця з економічними відділами дипломатичних місій України за кордоном з метою пошуку альтернативних ринків збуту української продукції. Крім того, невідпрацьованим залишається механізм регулювання і контролю бізнесу та уряду.

Антикризові процеси з боку держави здійснюються шляхом використання інструментів організаційно-економічного, нормативно-правового впливу, які направлені на захист суб'єктів національного ринку від кризових явищ.

Однією з головних задач економічної політики держави є визначення та формування власної моделі економічного розвитку відповідно до сучасного стану економіки країни, її ресурсного потенціалу (трудових й природних ресурсів, науково-технічної бази), особливостей соціально-політичних відносин, ступеня участі країни в міжнародному поділі праці, її геополітичного положення. В практиці державного управління модель економічного розвитку має назву стратегія економічного розвитку.

Стратегію економічного розвитку країни можна визначити як економічну політику уряду, розраховану на тривалий термін, спря-

мовану на досягнення основної мети соціально-економічного розвитку. Значення економічної складової зовнішньої політики держави постійно зростає. Це пов'язано із сучасними світовими тенденціями – глобалізації та інтеграції національних економік у світове господарство.

Нові глобальні виклики та світові економічні кризи обумовлюють трансформацію міжнародних політичних та економічних відносин, а також перегляд і адаптацію стратегій розвитку сучасної глобальної економічної системи. Розвиток сучасної міжнародної економічної системи характеризують дві протилежні тенденції: постійне зростання конкуренції та спроби перерозподілу сфер впливу та ринків серед основних акторів; розвиток міжнародної кооперації, створення міжнародних організацій різного рівня.

Роль держави, як і раніше, залишається суттєвою, проте кількість акторів на «дипломатичній арені» збільшується і розподіл сил між ними та набір інструментів змінюються. В сучасних умовах грань між зовнішньою і внутрішньою політикою поступово зникає, деякі внутрішні проблеми, зокрема економічного характеру, окремих країн можуть бути успішно вирішені на рівні міжнародної співпраці.

Виклики сучасності, а також процеси глобалізації, з одного боку, та інтеграції національних економік у світове господарство, з іншого, зумовлюють економізацію зовнішньої політики. Так, економізація зовнішньої політики обумовлена наступними факторами: зростання обсягів світової економіки та глобалізація (збільшення кількості економічних операцій транскордонного та наднаціонального характеру); загострення проблем глобального характеру (продовольча безпека, зміни у кліматі, загрози для навколишнього середовища, епідемії, міжнародний тероризм тощо). Вирішення цих проблем потребує консолідації міжнародних зусиль та ресурсів; поява на міжнародній арені таких акторів, яких ТНК, громадські організації та ін., та їх вплив на зовнішню та внутрішню політику держав; процес міжнародної регіональної інтеграції та створення регіональних економічних інтеграційних об'єднань.

В наслідок цих процесів потребує активізації діяльність дипломатичної служби за кордоном, направлена на просування економічних інтересів національного бізнесу країни за її межами. В сучасних умовах державам необхідно постійно вдосконалювати традиційно використовувані інструменти і засоби міжнародної

співпраці, але передусім існує потреба у розробці нових форм, методів та інституцій, які б могли адекватно відповідати змінам і тенденціям розвитку зовнішньоекономічних контактів та дозволили б сформуванню механізму ефективного вирішення проблем та врегулювання суперечок, які постійно виникають. Систему таких інструментів і методів представляє економічна дипломатія, значення якої в останні роки суттєво зросли.

Модель мирної (дипломатичної) взаємодії держав закріплена за допомогою комплексу інституціональних (формальних, кодифікованих, і неформальних) заходів (міжнародних і дипломатичним правом, дипломатичним етикетом, ustalеними дипломатичними традиціями і т.д.), що визначають і регламентують форми і способи взаємодії держав.

Визначення дипломатії як засобу реалізації зовнішньополітичних завдань держави найбільш точно відображає зміст терміну дипломатії.

До числа більш вузьких тлумачень слова «дипломатія» відносять поняття дипломатії як функції, тобто функціональної діяльності по здійсненню або управлінню двосторонніми або багатосторонніми відносинами. Сьогодні, однак, поряд із професійними дипломатами, ця функція може виконуватися і представниками інших державних і недержавних організацій, що мають мандат від уряду країни на ведення переговорів. На міжнародному ж рівні функція управління здійснюється міжнародними організаціями, головним чином тими, які входять до системи ООН.

Зовнішня політика ж являє собою діяльність держави за межами його політичних кордонів, або ж весь комплекс рішень і дій держави, що відносяться до зовнішньої сфери його діяльності. У розпорядженні держави знаходяться інструменти і методи, за допомогою яких воно реалізує свої зовнішньополітичні завдання. Інструменти і методи реалізації зовнішньополітичного завдання взаємопов'язані і являють собою статичний і динамічний аспекти однієї реальності.

Традиційною сферою дипломатичної діяльності є міждержавні політичні відносини. Основним завданням дипломатії в даній області, як національної, так і багатосторонньої, є забезпечення миру і безпеки.

Зростання взаємозалежності країн, викликаного поглибленням міжнародного поділу праці, зрощенням національних економік у результаті транснаціоналізації господарської діяльності радикально змінили умови співіснування держав, підвищивши їх вразливість від

зовнішніх факторів. У результаті, з'явилися нові загрози національній і міжнародній безпеці, контроль над якими, або зниження ризику яких, практично не під силу одній державі або групі держав. Більш того, природа цих нових загроз відрізняється від природи традиційних загроз національній безпеці.

Враховуючи об'єктивні перешкоди, що стоять перед сучасною національною дипломатією, можна таким чином визначити її мету: основною метою національної дипломатії є досягнення мирним шляхом максимально наближеного до ідеалу способу вирішення зовнішньополітичного завдання, поставленого державою перед національною дипломатією.

Що стосується багатосторонньої (колективної) дипломатії, можна дати наступне визначення її основної мети: досягнення максимально ефективного вирішення (у сформованих міжнародних умовах) світових проблем розвитку.

У обох випадках від дипломатів потрібний не тільки прояв гнучкості на переговорах, але і розуміння суті проблем, що стоять на порядку денному переговорного процесу. Як правило, результати переговорів - це «баланс взаємних поступок і концесій».

Інструментами дипломатії є: діалог; переговори; організація та підтримання контактів (візитів, обміну делегаціями та ін.); поширення і збір інформації, правові інструменти, і т.д.

Інструментами багатосторонньої дипломатії є міжнародні, регіональні і міжрегіональні організації, до функцій яких входить субстантивне і технічне обслуговування країн-членів, включаючи підготовку аналітичних матеріалів, раннє оповіщення, моніторинг, надання технічної та економічної допомоги, організація зустрічей, конференцій та ін.

Економічні реалії останніх років переконливо свідчать про підвищення ролі міжнародної інтеграції та кооперації у загальному процесі розвитку світового співтовариства, посилення загальносвітової тенденції формування єдиного глобального господарства.

Важливою особливістю сучасного світового розвитку є міцний зв'язок між структурою і процесом трансформації світової економіки. Зовнішня політика держав у все більшій мірі формується під впливом структурних і динамічних процесів, що відбуваються у світовій економіці. Межі між «внутрішнім» і «інтернаціональним» у світовій політичній системі стираються. Транснаціональні потоки товарів, послуг, робочої сили, туристів, інформації, ідей і цінностей стають все більш потужними.

Зовнішньоекономічний і зовнішньополітичний аспекти національних стратегій розвитку стають взаємозалежними і постійно взаємодіють.

Економічну дипломатію, на нашу думку, можна визначити як діяльність із реалізації національних економічних інтересів на світовій арені та в економічних відносинах з іншими країнами, а також із забезпечення національної економічної безпеки дипломатичними методами.

Економічна дипломатія направлена на виконання цілей і завдань торговельної політики, захисту внутрішнього ринку від кризових впливів у світовій економіці, надто жорсткої іноземної конкуренції, різкого зростання імпорту та інших несприятливих умов для розвитку національної економіки, а також захисту прав та економічних інтересів, вітчизняних підприємств та інших суб'єктів господарювання за кордоном.

Враховуючи, що реалізація принципів економічної дипломатії пов'язана зі здійсненням торговельної політики держави, питання антикризової функції економічної дипломатії набуває особливої актуальності. Кризові процеси обумовлюються різким загострення суперечностей, які виникають у процесі взаємодії окремих суб'єктів світо господарських зв'язків. Покликання дипломатії – забезпечення національної безпеки держави шляхом ведення переговорів. Іншими словами, певна антикризова політика для зменшення або скасування гострих кутів у співпраці двох або більше сторін. Економічна дипломатія – це особливий фундаментальний антикризовий інструмент, тому як направлена саме на економічні інтереси країни. Прикладом, може бути введення економічних санкцій та відповідна реакція на них, яка призводить до їх скасування, зменшення або збільшення.

Висновки. В сучасних умовах, функції економічної дипломатії обумовлюються, в першу чергу, розвитком і модернізацією структури світової економіки на всіх рівнях: глобальному, національному, регіональному. У міру поглиблення глобалізації дипломатичне спрямування експорту піднялося до рівня торгово-економічного або економічного управління національними інтересами за кордоном на всіх стадіях: порядок входження національних елементів у закордонну економіку, забезпечення гарантій, організація підтримки національним фірмам і окремим суб'єктам з розвитку і зміцнення закордонних позицій національної економіки, формування механізмів регулювання суперечок.

Забезпечення національного інтересу і захист національної безпеки залишаються пріоритетним завданням економічної дипломатії; вони органічно містять у собі позиції своїх національних факторів на світовому ринку, що розширюється. Важливого значення набуває здатність економічної дипломатії працювати в режимі, що випереджає, забезпечувати політичний заділ для просування економічних інтересів. Основними для економічної дипломатії стають поняття поєднання національного виробництва, традицій, національних пріоритетів. Економічна дипломатія не тільки допомагає вирішенню поточних і орієнтованих на найближче майбутнє завдань, але також впливає на характер оцінок навіть віддалених суспільно-економічних перспектив.

В сучасних умовах у дипломатії України формується багатосторонній характер та економічна дипломатія набуває креативних форм реалізації. Традиційні форми реалізації дипломатії із застосуванням креативних, нетрадиційних форм є запорукою успіху та розвитку.

В нових умовах прояву креативних форм дипломатії, створюються передумови для інших підходів щодо вирішення завдань, які ставляться перед економічною дипломатією. Вирішення даних проблем потребує інформаційного, інноваційного, культурного, та інших підґрунть для застосування антикризових дій.

Література

1. Каррон де ла Каррьер Г. Экономическая дипломатия. Дипломат и рынок. Москва: Росспэн, 2003. С. 27.
2. Баранай П., Филини Н. Современная экономическая дипломатия [<http://www.proza.ru/2010/10/30/706>].
3. Зонова Т.В. Экономическая дипломатия // Внешнеэкономические связи, март 2006, № 1. С. 14—16. [http://www.ng.ru/energy/2008-06-10/20_azerbaijan.html].
4. Вергун В. А. Економічна дипломатія в системі чинників між-народної конкурентоспроможності України / В. А. Вергун // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2008. – № 74. – Ч. 1. – С. 150–154.
5. Дегтерев Д.А. Микро- и макроэкономическая дипломатия. Теория и практика / Д.А. Дегтерев // Сборник научных трудов профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов по итогам НИР 2007 года. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. – 2008. – С. 225-228. – Режим доступа до ресурсу:

<http://mgimo.ru/upload/iblock/918/9180a89ea82099c030c472006d3622f2.pdf>.

6. Мамалига О.О. Трансформація економічної дипломатії в міжнародних економічних відносинах. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_30/zb30_44.pdf.

7. Нижник В. М. Економічна дипломатія та економічна безпека України: навч. посіб. / В. М. Нижник // Хмельницький національний університет. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 299 с.

8. Савойский А.Г. Роль экономической дипломатии и человеческого капитала в создании социально ориентированной экономики / Савойский А.Г. // Россия: тенденции и перспективы развития. – 2015. – №10. – С. 416–419. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/22676812/Россия_тенденции_и_перспективы_развития.

9. Фліссак, К. А. Економічна дипломатія : навч. посіб. / К. А. Фліссак. – Тернопіль : Новий колір, 2013. – 440 с.

10. Шаров О.М. Щодо шляхів вдосконалення організації роботи в галузі економічної дипломатії: стратегічні аспекти. Аналітична записка / О.М. Шаров // Національний інститут стратегічних досліджень. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/975/>.

11. Шевченко Б. И. Экономическая дипломатия в современной системе международных отношений / Б.И. Шевченко. // Экономический журнал. – 2016. – № 5 (41). – С. 29–41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economicarggu.ru/2016_1/41.pdf.

12. Рада експортерів та інвесторів при МЗС України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rei.mfa.gov.ua/ua>.

13. www.ukrstat.gov.ua.

14. www.ukrexport.gov.ua.

15. www.unctad.org.

16. www.wto.org

Сментина Наталія Валентинівна

*к.е.н., доцент, доцент кафедри економіки та планування бізнесу,
Одеський національний економічний університет,
м. Одеса, Україна*

Smentyna Natalia

*Ph.D., associate professor,
docent of economics and business planning department,
Odessa National Economic University,
Odessa, Ukraine*

РОЛЬ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ROLE OF STRATEGIC PLANNING IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TERRITORIAL SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS

Анотація

У статті розглянуто роль стратегічного планування у забезпеченні сталого розвитку держави та її територіальних утворень. Означені основні пріоритети сталого розвитку територіальних соціально-економічних систем. Запропоновано сутнісне трактування понять стратегічне планування та стратегування. Визначені загальні риси стратегування соціально-економічного розвитку територіальних систем. Описані причини, що актуалізують запровадження стратегічного планування у системі державного управління національною економікою.

Ключові слова: стратегічне планування, сталий розвиток, держава, територіальна система, управління.

Abstract

The article examines the role of strategic planning in ensuring sustainable development of the state and its territorial entities. The key priorities of sustainable development of territorial socio-economic systems were identified. An interpretation of the concepts of strategic planning and strategizing was proposed. The general features of strategizing of socio-economic development of territorial systems were offered. Main reasons that actualize implementation of strategic planning in public administration of national economy were described.

Keywords: strategic planning, sustainable development, state, territorial system, management.

Конкурентні виклики нового століття обумовлюють необхідність забезпечення економічного зростання в державі на засадах сталого розвитку, що передбачає передачу у спадщину нащадкам усіх компонентів навколишнього середовища у стані не гіршому за той, який існує сьогодні. Концепція сталого розвитку надає можливість забезпечити комплексність управління територіальними системами, об'єднавши у ньому взаємоузгоджені між собою аспекти економічного, екологічного та соціального розвитку суспільства, що одночасно створює умови, за яких від покоління до покоління якість та безпека життя людей не зменшиться, не погіршиться стан довкілля та забезпечиться соціально-економічний прогрес.

Найбільш вдалим, на нашу думку, визначенням поняття «сталий розвиток» серед тих, що зустрічаються у науковій літературі, є таке: сталий розвиток – процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами у певних умовах протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та підвищення якості життя сучасних і наступних поколінь за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища [1, с. 15].

Сталий розвиток територіальних систем не є їх теперішнім станом, це, свого роду, перспектива або пріоритет, до якого необхідно

прагнути. Відповідно, як відмічають науковці, зокрема [2], стимулювати такий розвиток необхідно на предмет досягнення:

- сталого розвитку як стратегічної мети функціонування територіальної соціально-економічної системи;
- динамічної рівноваги територіальної соціально-економічної системи;
- збалансованості сталого розвитку, тобто оптимального співвідношення якісних та кількісних характеристик територіальної соціально-економічної системи;
- гармонійності сталого розвитку, тобто взаємозв'язку між соціальною, економічною та екологічною сферами територіальної соціально-економічної системи;
- стабільності сталого розвитку, а саме підтримання протягом тривалого часу позитивних параметрів розвитку територіальної соціально-економічної системи;
- конкурентоспроможності – активізації потенційних можливостей територіальної соціально-економічної системи нарощувати та ефективно використовувати конкурентні переваги у соціальній, економічній та екологічній сферах;
- безпеки сталого розвитку, тобто здатності територіальної соціально-економічної системи до самовідтворення та недопущення дії дестабілізуючих чинників (рис. 1).

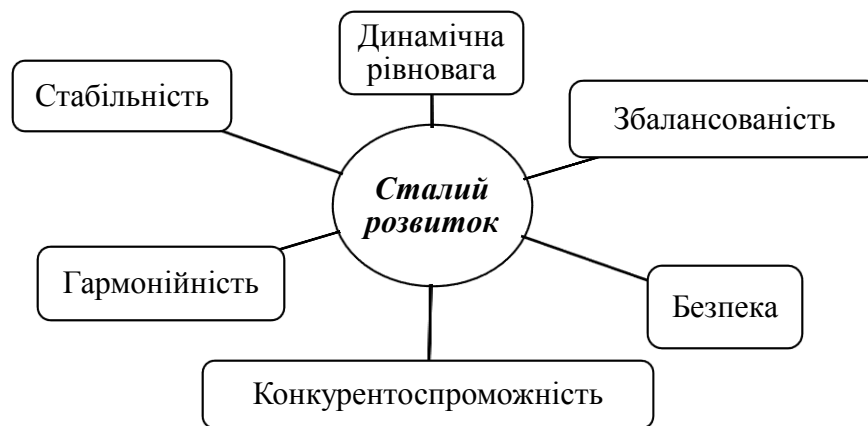

Рис. 1. Основні пріоритети сталого розвитку територіальних соціально-економічних систем (складено автором)

За таких обставин, головним способом реагування органів влади на виклики ринку має стати відмова від стихійного розвитку територіальних соціально-економічних систем та перехід до управління, за якого провідна роль має відводитися стратегічному плануванню.

Як одна з функцій державного управління, стратегічне планування передбачає обрання пріоритетів, визначення та постійну актуалі-

зацію стратегічних цілей та оперативних завдань соціально-економічного розвитку держави у цілому та окремих її територіальних частин на перспективу. Ці дії знаходить своє втілення у формуванні стратегічного бачення соціально-економічного розвитку країни та окремих її територіальних систем. Передуює формуванню бачення майбутнього соціально-економічного розвитку територіальних сис-

тем діагностичний аналіз екзогенного та ендегенного середовища, як основа інформаційного забезпечення підготовки та прийняття управлінських рішень. Окрім того, одночасно з формуванням стратегічного бачення та розробкою стратегічного плану дій повинні визначитися основи механізму його реалізації та прогнозні значення показників, які спроможні охарактеризувати результати впровадження планованих стратегічних заходів, що, у свою чергу, дозволить відстежити їх виконання, а у разі необхідності, внести необхідні коригування. Усі три згадані вище складові стратегічного планування у своїй сукупності в науковій літературі узагальнюються категорією іноземного походження – «стратегування». Іншими словами поняття позначає процес побудови стратегії соціально-економічного розвитку певної територіальної системи, що включає оцінку її внутрішнього та зовнішнього середовища, визначення стратегічної мети розвитку, вибір пріоритетів, пошук шляхів реалізації стратегії та інструментарію досягнення бажаних результатів, ін. Із урахуванням цього у межах даного наукового дослідження поняття стратегічне планування та стратегування використовуються як синоніми для позначення процесу розробки стратегії соціально-економічного розвитку територіальної системи.

Економіка окремих адміністративно-територіальних одиниць держави розглядається як невід'ємна складова частина єдиного господарського комплексу країни та, водночас, як самостійна система, якій властиві певні цілі власного розвитку. За умов, коли ринкова економіка змінюється досить швидкими темпами, територіальні громади змушені постійно адаптуватися до мінливих умов сьогодення на шляху забезпечення власного економічного зростання, що реалізується у підсумку в зростанні добробуту мешканців певної території. У пошуках інструментів відповідної адаптації в умовах глобалізаційних перетворень державному управлінню соціально-економічними процесами, що протікають у суспільстві, на певних етапах розвитку стає властива тенденція до застосування методології сучасного корпоративного менеджменту у публічному управлінні, згідно з вимогами демократизації суспільства, підвищення ефективності надання публічних послуг та, взагалі, зміни стилю відносин влади й громади. Саме на цій методологічній основі здійснюється перехід, як відмічає К. В. Черкашина, «від традиційних бюрократичних моделей адміністрування до таких моделей, за якими система управління оцінюється

за її здатністю найкраще задовольняти динамічні потреби громадян як основних споживачів послуг» [3, с. 89] на шляху досягнення стратегічної мети державного менеджменту – зростання добробуту суспільства.

За таких обставин у процесі планування перспективних змін в економічній та соціальній сфері країни в сучасних умовах управління соціально-економічними процесами, що протікають у національній економіці, потрібно відштовхуватися саме від базових одиниць планування, адже чітке розуміння місцевих обмежень, конкурентних переваг місцевих територіальних соціально-економічних систем базового рівня у підсумку дозволить виробити вдалу та дієву державну політику соціально-економічного розвитку країни. Те, що саме базові одиниці планування є рушійною силою будь-якої національної системи засвідчують сучасні світові глобалізаційні процеси та розвиток міжнародної економіки. Саме на територіальному рівні формуються первинні ресурсні й фінансові потоки, закладаються основи поділу праці й виробничої кооперації, утворюються стабільні зв'язки і взаємозалежності різноманітних видів відтворювальних циклів та соціально-економічних процесів, реалізуються програми соціально-економічного розвитку територій, задовольняються ключові потреби населення, здійснюється захист природного середовища, а показники територіального розвитку формують спочатку регіональні, а потім і загальнодержавні показники розвитку країни. Отже, від результатів розвитку соціально-економічних систем мікро- та мезорівня залежить і розвиток держави, а, відповідно, фундаментом соціально-економічного розвитку на макрорівні є саме місцевий розвиток, з огляду на те, що він, як слушно відмічають українські науковці [4, с. 7-8; 5, с. 3], «відтворює зв'язки, на основі яких формується внутрішній національний ринок і відбувається формування національної економіки загалом».

Усвідомлення необхідності планування соціально-економічних процесів, що протікають на рівні базових одиниць планування є, з одного боку, закономірним етапом розвитку територіальних соціально-економічних систем, а з іншого, – намаганням територій знайти адекватні інструменти, які б допомогли віднайти відповідь на глобальні політичні, економічні, соціальні, технологічні, екологічні й інші виклики сучасного світу.

Із урахуванням викладеного вище, на нашу думку, стратегування повинно відбуватися за принципом «знизу-вверх» (рис. 2). Дотримуючись такої ідеї планування спочатку

повинні розроблятися стратегії розвитку територіальних соціально-економічних систем базового рівня – територіальних громад, потім – стратегії територіальних соціально-економічних систем субрегіонального рівня – доброві-

льно об'єднаних територіальних громад (керуючись оголошеним державою курсом на децентралізацію), районів, далі – стратегії областей і на останок повинні розроблятися Державна стратегія регіонального розвитку та Національна стратегія розвитку країни.

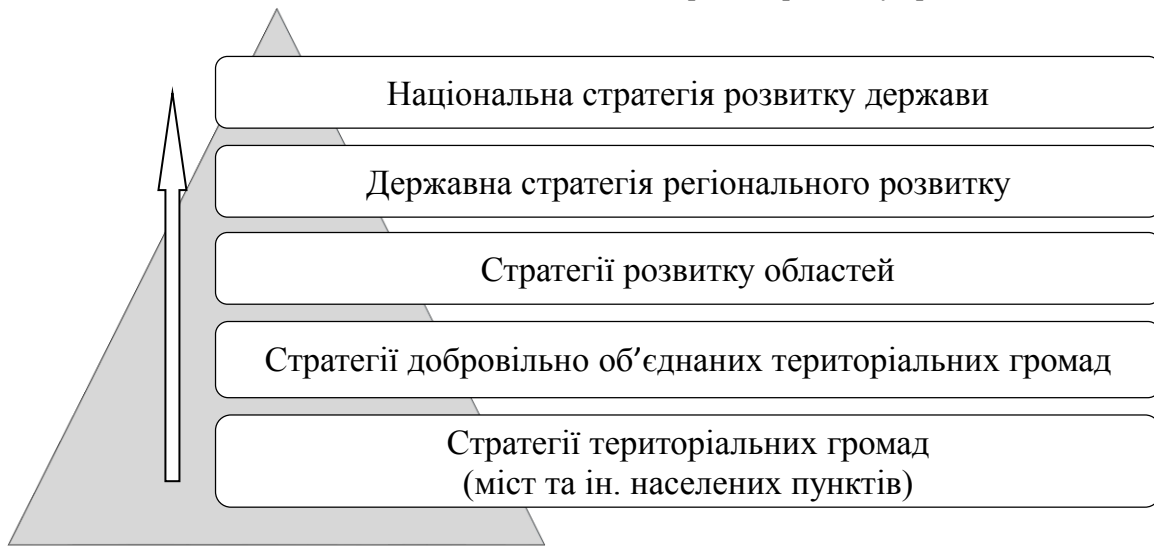

Рис. 2. Послідовність стратегування (пропозиції автора)

Основні ознаки стратегічного планування як процесу розробки стратегій соціально-економічного розвитку територіальних систем

представлені на рис. 3.

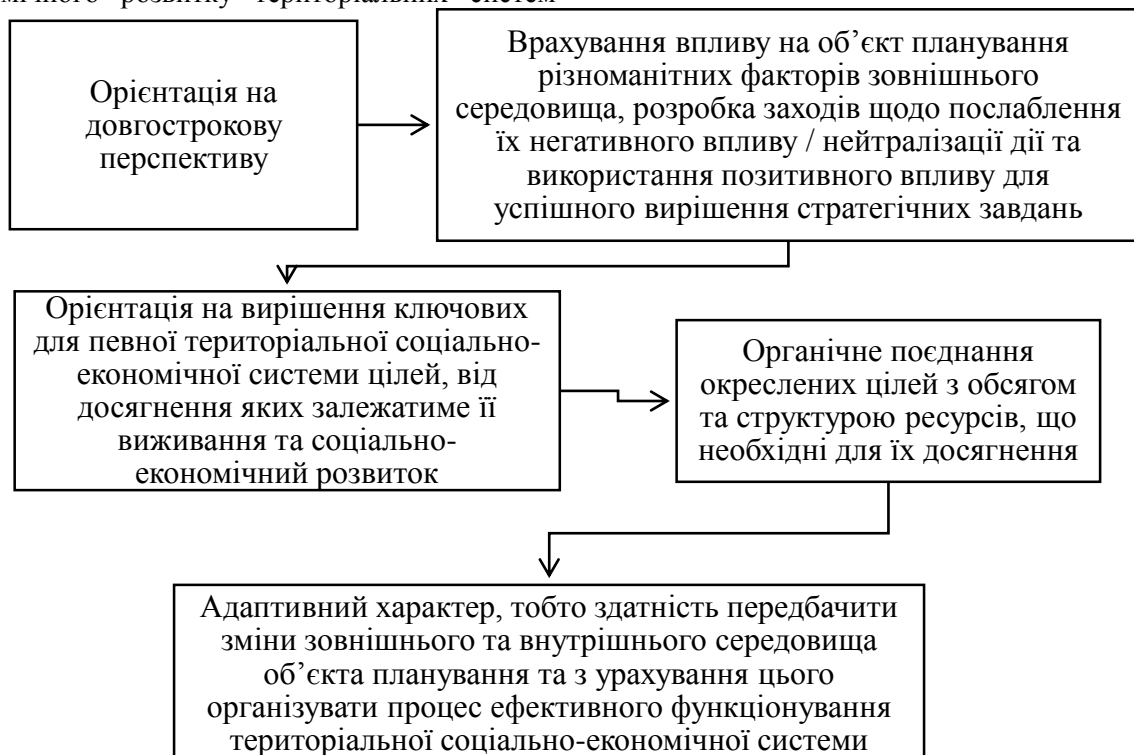

Рис. 3. Загальні риси стратегування соціально-економічного розвитку територіальних систем (складено за матеріалами [6; 7])

Варто зазначити, орієнтація державних управлінських структур на довгострокову мету діяльності, не випускаючи з поля зору стратегічні цілі та завдання свого господарювання,

безумовно, сприяє підвищенню ефективності управління на відміну від діяльності, яка спрямовується лише на оперативне реагування на

проблеми, що виникають, або так зване «латання дірок» під час вирішення поточних справ. З приводу доцільності та необхідності орієнтації органів державної влади й управління на стратегічне планування доречним буде висловлювання стосовно того, що «використання інституту стратегічного планування ставить владу у нову, більш міцну позицію, в якій можливий перехід від парадигми функціонування до парадигми розвитку» [8, с. 16].

Стратегічне планування слід сприймати як спробу контролювати зовнішнє середовище, сприймаючи його таким, яким воно є, без намагання адміністративними інструментами змінити його. При цьому основне завдання стратегічного планування зводиться до гнучкого пристосування діяльності державних інституцій у досягненні своїх цілей до середовища, що трансформується. Разом з тим, коли мова йде про важливість стратегічного планування у системі державного управління економікою, варто погодитися з дослідниками з приводу одного із застережень щодо цього процесу – «стратегічне планування не потрібно вважати самоціллю чи панацеєю від усіх негараздів»; це не є догматична «ковдра» безпечного і безтурботного існування [9, с. 10-11].

Застосовуючи стратегічне планування ті зусилля, що спрямовані на визначення довгострокових тенденцій соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць держави, а також намагання адаптуватися до мінливих умов оточуючого середовища на шляху забезпечення сталого розвитку територіальних соціально-економічних систем, стають підґрунтям розробки політики капіталовкладень, інновацій у боротьбі за ринки та джерела ресурсів. При стратегічному плануванні вирішуються ті завдання, що визначають загальний характер економічних трансформацій, стійкість та конкурентоспроможність територіальних соціально-економічних систем, рівень життя населення та ін. Відповідно, наявність стратегічного плану для будь-якої адміністративно-територіальної одиниці є ефективним управлінським інструментом, що дозволяє підвищити її конкурентоспроможність з огляду на можливість виявити найважливіші проблеми та визначити такі напрями розвитку, для яких є найсприятливіші умови та наявні ресурси. Одночасно стратегічне планування соціально-економічного розвитку базових одиниць планування є підґрунтям місцевого соціально-економічного розвитку як процесу зміцнення конкурентної позиції адміністративно-територіальної одиниці, активіза-

ції її економічного зростання, а також підвищення добробуту та якості життя територіальної громади.

Актуальність запровадження стратегічного планування у системі державного управління національною економікою можна пояснити такими причинами:

- стратегічне планування – це елемент системи управління, що визнаний світовою практикою, який дозволяє створювати умови та використовувати наявний потенціал територіальної соціально-економічної системи для її перспективного розвитку;

- стратегічне планування допомагає приймати поточні рішення на базі аналізу досягнутих результатів із урахуванням пріоритетів та стратегічних цілей розвитку територіальних соціально-економічних систем;

- стратегічне планування сприяє більш чіткому визначенню завдань, що стоять перед територіальною громадою, та забезпечує умови для реагування на ці виклики більш безпосередньо й більш ефективно;

- стратегічне планування виступає інструментом, спроможним об'єднати, з одного боку, зусилля органів місцевого самоврядування, а з іншого, зусилля всіх інших сторін, які зацікавлені у результатах стратегування на шляху вирішення поточних проблем розвитку територіальної соціально-економічної системи. Тим самим, зміцнюються взаємовідносини між владою, представниками інших секторів економіки, суспільством, а також підвищується імідж відповідної територіальної системи.

Окрім того, стратегічне планування допомагає в розробці рішень на основі консенсусу (підтримуючи та структуруючи діалог між сторонами, що зацікавлені у його результатах); визнає екологічні проблеми в якості пріоритетних для сталого розвитку територій; сприяє легшому збалансуванню обмежених ресурсів із джерелами їх покриття; забезпечує визначеність для довгострокового інвестування, тощо.

Загалом, стратегічне планування покликане надати допомогу урядовим структурам, що приймають певні управлінські рішення, вибрати саме такі цілі стратегічного розвитку територіальних соціально-економічних систем, які будуть спрямовані на досягнення колективного бачення майбутнього, що є можливим за рахунок участі у стратегуванні та партнерства усіх зацікавлених сторін. Влада бажає виробити саме таке бачення, за якого стратегічне планування відповідає не тільки потребам територіальної громади, але й дозволяє тісно співпрацювати з бізнесом, сусідніми органами

місцевого самоврядування, національними та міжнародними партнерами.

Керівним органам управління стратегія необхідна як демонстрація громаді того, що влада знає, як вирішити наявні проблеми, до яких дій і в який спосіб потрібно вдаватися аби досягти головної мети управління – підвищення якості життя громадян. Проте, адміністрація територіальної соціально-економічної системи (міста, регіону, району, тощо), як основний замовник стратегії, за сучасних умов адміністрування, не може обмежитися взаємодією лише з профільними міністерствами та відомствами, природними монополіями та крупним бізнесом. Розробка стратегії в умовах демократизації суспільства вбачається не як кабінетний процес, а як комунікативний процес, до якого повинні залучатися усі хто готовий брати участь в обговоренні пропозицій позицій з приводу перспективного розвитку територіальної соціально-економічної системи. Для бізнесу важливість стратегії пояснюється тим, що чітко окреслені цілі та орієнтири розвитку територіальної системи дозволяють підприємницьким структурам побачити перспективи економіки, перспективи розвитку та державної підтримки галузей, і, відповідно до нових підходів та цілей, що декларує в планових документах місцева влада, будувати свої плани на майбутнє. Громадськість, у тому числі населення відповідної території, на підставі стратегії отримує уявлення про те, що очікує її з позиції умов життя у віддаленій перспективі.

Таким чином, стратегічне планування або стратегування – системний шлях до управління змінами й досягнення консенсусу в державі у цілому, а також на території окремих адміністративно-територіальних одиниць; системний шлях до створення спільного бачення майбутнього розвитку, творчий процес визначення проблем та погодження реалістичних цілей і завдань, здійснення яких вирішить ці проблеми. *Послідовними кроками процесу є: по-перше, діагностичний аналіз екзогенного та ендогенного середовища, як основа інформаційного забезпечення підготовки та прийняття управлінських рішень; по-друге, обрання пріоритетів, визначення та постійна актуалізація стратегічних цілей та оперативних завдань соціально-економічного розвитку держави у цілому та окремих її територіальних частин на перспективу; по-третє, визначення основ механізму реалізації стратегічного плану дій та прогнозних значень показників, які спроможні охарактеризувати результати впровадження планованих стратегічних заходів.*

Стратегічне планування є також потужним інструментом об'єднання лідерів бізнесу та посадовців влади для створення публічно-приватних партнерств, що має позитивний вплив на місцевий діловий клімат та конкурентне становище громади, а також на вирішення інших питань, пов'язаних з рівнем життя населення. Відповідно, стратегії, що розробляються на національному, регіональному та місцевому рівнях, – важливий інструмент довгострокової орієнтації управлінських структур на досягнення перспективного бачення майбутнього соціально-економічного розвитку територіальних систем. Процес їх розробки за якого стратегії асоціюються з «маяком, що вказує на найшвидший шлях розвитку» – свого роду інструмент підвищення конкурентоспроможності та забезпечення сталого розвитку територіальної соціально-економічної системи.

Література

1. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.
2. Герасимчук З. В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика : монографія / Герасимчук З. В., Поліщук В. Г. – Луцьк : РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.
3. Черкашина К. В. Місцеве самоврядування як засіб забезпечення сталого розвитку територій / К. В. Черкашина // Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення : матеріали II міжнар. наук. практ. конф., 1 жовт. 2011 р. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2011. – С. 88-90.
4. Джерела та механізми фінансування місцевого економічного розвитку : навчальний посібник / [В. Мамонова, Н. Балдич, Н. Гринчук та ін.]. – К. : Центр громадської експертизи, Проект «Місцевий економічний розвиток міст України», 2013. – 176 с.
5. Стимулювання економічного зростання на місцевому рівні : аналітична доповідь / [С. О. Біла, О. В. Шевченко, М. О. Кушнір та ін.]; під ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2013. – 54 с.
6. Бесланев А. Стратегии социально-экономического развития территории: принципы формирования и управления [Электронный ресурс] / А. Бесланев, Э. Шадуева // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2013. – № 11. – Режим доступа: <http://www.jurnal.org/articles/2013/ekon2.html>.

7. Карпенко А. В. Стратегічне планування як інструмент інноваційного розвитку регіону / А. В. Карпенко // Економіка, фінанси, право. – 2012. – № 5. – С. 3-7.

8. Бекетов Н. В. Проблемы стратегического планирования региональным развитием /

Н. В. Бекетов // Региональная экономика: теория и практика. – 2008. – № 35. – С. 15-19.

9. Берданова О. В. Стратегічне планування: навчальний посібник / О. В. Берданова, В. М. Вакуленко, В. В. Тертичка. – Л. : ЗУКЦ, 2008. – 138 с.

Ежемесячный научный журнал
scientific-researches
№3, 2016

Главный редактор — Добронравов Виктор Александрович, д-р технических наук, ТУМ, Молдавия

Помощник редактора — Прудникова Антонина Михайловна, д-р медицинских наук, ГМУ, Молдавия

Редакционный совет:

- Антоненко Валентина Яковлевна, д-р химических наук, Химзавод, Дурлешты, Молдавия
- Филипов Евгений Павлович, д-р биологических наук, МГОУ, Российская Федерация
- Барышева Надежда Николаевна, д-р экономических наук, Минэкономразвития Российской Федерации
- Керенцев Павел Андреевич, д-р педагогических наук, РОСНОУ, Российская Федерация
- Матвеев Антон Антонович, д-р сельскохозяйственных наук, Юг-Вет-Агро, Казахстан
- Лукина Инна Дмитриевна, д-р юридических наук, ЛексФинанс Групп, Российская Федерация
- Дубин Илья Ильич, кандидат филологических наук, КНУ им. Тараса Шевченка, Украина
- Примак Федор Владимирович, кандидат математических наук, Филиал РГСУ в г. Дедовск, Российская Федерация
- Родина Екатерина Тихоновна, кандидат исторических наук, ГГУ, Российская Федерация
- Ануфриев Алексей Анатольевич, кандидат географических наук, МГРИ-РГГРУ, Российская Федерация
- Шевченко Алина Юрьевна, кандидат философских наук, ГАУГН, Российская Федерация
- Румянцев Дмитрий Аркадьевич, кандидат социологических наук, ВУ МО Российской Федерации
- Журина Анна Ивановна, кандидат политических наук, НИУ ВШЭ, Российская Федерация
- Евстегнеева Елена Викторовна, кандидат физических наук, Университет «Дубна», Российская Федерация

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

«Scientific-Researches»

Адрес редакции: Молдова, Кишинев, бул. Дечебал 80/1

Сайт: <http://science-research.com>

E-mail: editor@science-research.com

Учредитель и издатель «Scientific-Researches» Тираж 2000 экз.